

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Сумський державний університет

Факультет іноземної філології та соціальних комунікацій
Кафедра психології, політології та соціокультурних технологій

«До захисту допущено»

Завідувач кафедри
психології, політології та
соціокультурних технологій

_____ Андріана КОСТЕНКО
(підпис) (Ім'я та ПРІЗВИЩЕ)

_____ 2024 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня бакалавр
зі спеціальності 053 Психологія,
Освітньо-професійної програми Психологія
на тему:

“ Особливості агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку ”

Здобувачки групи ПЛЗ-01с Баги Єлизавети Олексіївни

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ (підпис)

Єлизавета БАГА

(Ім'я та ПРІЗВИЩЕ здобувача)

Керівник кандидат психологічних наук,
доцент **Сергій ОЛЕКСАНДРОВИЧ**

(підпис)

(науковий ступінь, посада, вчене звання)

Суми 2024

ЗМІСТ

Анотація.....	3
Abstracts.....	5
ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	10
1.1. Агресивна поведінка як психічна властивість та стан особистості	10
1.2. Вікові фактори формування агресивної..... поведінки особистості.....	14
1.3. Чинники та прояви агресивної поведінки в дітей молодшого шкільного віку	17
Висновки до розділу 1.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	23
2.1 Організація та завдання дослідження особливостей прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.....	23
2.2 Методи вивчення прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку	25
2.3 Опис та аналіз результатів дослідження прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку	28
Висновки до розділу 2.....	43
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЬНИКІВ	45
3.1 Соціально-психологічний тренінг як метод профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.....	45
3.2 Особливості застосування арт-терапії та релаксації в процесі профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку	51
3.3 Апробація програми профілактики та корекції агресивної поведінки у молодших школярів.....	53
Висновки до розділу 3.....	59
ВИСНОВКИ	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	65
ДОДАТКИ.....	70

Анотація

Ця робота присвячена дослідженню особливостей агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Дитинство є періодом інтенсивного фізичного, психічного та соціального розвитку, під час якого діти навчаються адаптуватися до навколишнього світу та встановлювати власне місце і роль у суспільстві. Однак, для деяких дітей цей процес може бути складним і супроводжуватися проявами агресивної поведінки.

Перш за все, у роботі розглядається сама природа агресивної поведінки. Агресивна поведінка у дітей молодшого шкільного віку може виявлятися у вигляді фізичних конфліктів, вербальної агресії, а також у вчиненні шкідливих дій проти себе чи інших. Важливо розрізняти нормальні вияви емоційної реакції від патологічної агресії, яка може потребувати спеціального втручання.

Другий аспект, який розглядається у цій роботі, - причини агресивної поведінки. Підвищена агресивна поведінка у дітей може бути результатом впливу різних факторів, включаючи генетичні передумови, навколишнє середовище, виховання в сім'ї, навчальне середовище та взаємодію з однолітками. Негативний вплив подібних чинників може сприяти формуванню агресивної поведінки та розвитку соціальних проблем у майбутньому.

Далі, у роботі обговорюються наслідки агресивної поведінки для самого дитинства та подальшого розвитку. Агресивна поведінка може призвести до низки негативних наслідків, включаючи проблеми зі здоров'ям, погіршення взаємин з оточуючими, навчальні та адаптаційні проблеми. Розуміння цих наслідків важливе для розробки ефективних стратегій превенції та корекції агресивної поведінки.

Крім того, у роботі розглядаються різні підходи до визначення та класифікації агресії у дітей молодшого шкільного віку. Виділяються такі форми агресії, як реактивна та про активна, фізична та вербальна. Розуміння цих форм агресії дозволяє більш ефективно впливати на її прояви та розробляти індивідуалізовані підходи до роботи з дітьми.

Останній аспект, який розглядається у цій роботі, - це стратегії та методи превенції та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. До ефективних підходів належать психологічні та педагогічні методики, які спрямовані на підвищення емоційної компетентності дітей, розвиток навичок саморегуляції та соціальних навичок, а також підтримку позитивних взаємин у шкільному середовищі.

Тож, кваліфікаційна робота присвячена вивченню особливостей агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Дослідження включало підбір та обґрунтування методик, аналіз підходів та методів психологічної корекції та використання психологічного тренінгу для подолання агресивної поведінки серед дітей. В ході дослідження було визначено рівень агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку за допомогою методик, які були підібрані з урахуванням специфіки дослідження.

Проведено аналіз результатів дослідження, а також на основі отриманих результатів розроблено програму психологічної корекції, яка включає в себе психологічний тренінг спрямований на зниження рівня агресивної поведінки. Була проведена часткова апробація програми, яка частково підтвердила свою ефективність в зниженні рівня агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку. Отже, робота містить нові наукові результати та рекомендації щодо зниження рівня агресивної поведінки дітей дошкільного віку, що можуть бути корисні для педагогів та психологів.

Ключові слова: Агресивна поведінка, агресивна поведінка, емоційний інтелект, тренінг подолання агресивної поведінки, психологічна корекція, зниження агресивності, арт-терапія.

Abstracts.

This work is dedicated to exploring the characteristics of aggressive behavior in children of primary school age. Childhood is a period of intensive physical, mental, and social development, during which children learn to adapt to the surrounding world and establish their own place and role in society. However, for some children, this process may be challenging and accompanied by manifestations of aggression.

First and foremost, the nature of aggressive behavior is examined in this work. Aggression in children of primary school age can manifest itself in the form of physical conflicts, verbal aggression, as well as harmful actions against themselves or others. It is important to distinguish normal manifestations of emotional reaction from pathological aggression, which may require special intervention.

The second aspect addressed in this work is the causes of aggressive behavior. Increased aggressiveness in children can be the result of various factors, including genetic predispositions, the environment, upbringing in the family, the educational environment, and interaction with peers. The negative influence of such factors can contribute to the formation of aggressive behavior and the development of social problems in the future.

Furthermore, the consequences of aggressive behavior for childhood itself and further development are discussed in the work. Aggressive behavior can lead to a number of negative consequences, including health problems, deterioration of relationships with others, educational and adaptation difficulties. Understanding these consequences is important for developing effective strategies for the prevention and correction of aggressive behavior.

In addition, the work discusses various approaches to defining and classifying aggression in children of primary school age. Forms of aggression such as reactive and proactive, physical and verbal are distinguished. Understanding these forms of

aggression allows for more effective intervention and the development of individualized approaches to working with children.

The final aspect addressed in this work is the strategies and methods for preventing and correcting aggressive behavior in children of primary school age. Effective approaches include psychological and pedagogical techniques aimed at increasing children's emotional competence, developing self-regulation skills and social skills, as well as promoting positive relationships in the school environment.

Thus, the qualification work is devoted to studying the characteristics of aggressive behavior in children of primary school age. The research included the selection and justification of techniques, analysis of approaches and methods of psychological correction, and the use of psychological training to overcome aggressive behavior among children. An analysis of the research results was conducted, and based on the obtained results, a psychological correction program was developed, which includes psychological training aimed at reducing the level of aggressive behavior. Partial testing of the program was conducted, which partially confirmed its effectiveness in reducing the level of aggressive behavior in children of primary school age. Therefore, the work contains new scientific results and recommendations for reducing the level of aggressive behavior in preschool children, which may be useful for teachers and psychologists.

Keywords: aggression, aggressive behavior, emotional intelligence, training to overcome aggressive behavior, psychological correction, reduction of aggression, art therapy.

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що виклики останніх десятиліть, особливо останніх кількох років, викликали зростання злочинності, насильства, екстремістських і терористичних настроїв і широко залучили підростаюче покоління в ці процеси. З цих причин існує нагальна потреба у вивченні агресії та соціальної агресивності, особливо агресивної поведінки в дитячому віці.

Н. Є. Завацька стверджувала, що якщо своєчасно не звернути увагу на стійкі відхилення в поведінці дитини і не вжити необхідних заходів, то небажані явища неминуче стануть незворотними, посилюючи з часом негативні риси особистості.

Ця тема протягом тривалого часу залишається актуальною для дослідників. Її вивченням займалися багато науковців, серед яких можна виділити таких як:

- В. В. Огоренко: досліджував психологічні особливості агресивної поведінки у дітей та розробив методи діагностики та корекції.
- О. І. Захаров: проводив дослідження чинників та механізмів формування агресії в дитячому віці.
- О. В. Казаннікова: проаналізувала вплив сімейного виховання на прояви агресії у дітей молодшого шкільного віку.
- Т. Г. Румянцева: розробила програми для психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки школярів.
- Т. М. Євтушенко: досліджував психологічні основи профілактики агресивної поведінки та насильства в шкільному середовищі.

Для досягнення стійкого позитивного результату психологічна корекція агресивної поведінки школярів має ґрунтуватися на комплексному та системному підході. Своєчасне психолого-педагогічне реагування є запорукою успіху, що підкреслює важливість обраної теми.

Мета даної роботи - дослідження особливостей агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку та розробка програми профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження - агресивна поведінка школярів.

Предмет дослідження - агресивна поведінки у молодших школярів.

Відповідно до мети було поставлено наступні **завдання**:

- 1) дослідити теоретичні засади вивчення агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку;
- 2) емпірично дослідити особливості прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку;
- 3) проаналізувати теоретичні концепції і методи профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку;
- 4) розробити та частково апробувати програму профілактики і корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Гіпотеза дослідження: зниження проявів агресивної поведінки у молодших школярів може протікати успішніше, якщо організація роботи буде мати психокорекційний характер і будуватися на основі застосування методів арт-терапії та релаксації.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань було використано комплекс методів дослідження:

- *теоретичні:* аналіз, синтез, узагальнення наукових даних з проблеми дослідження, систематизація та інтерпретація наукових матеріалів;
- *емпіричні:* спостереження, психодіагностичне дослідження;
- *психокорекційні:* арт-терапія, релаксація.

Матеріали роботи мають мати теоретичну і практичну значущість для розробки програм, спрямованих на профілактику та корекцію агресії, особливо дитячої агресії, тим самим знизивши ризик виникнення деструктивних тенденцій.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження. Результати дослідження можуть стати корисними для розробки та вдосконалення практичних методик розвитку агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку.

Апробація і впровадження результатів дослідження: основні та методичні положення і результати дослідження доповідалися і обговорювалися на педагогічній раді, семінарах спеціальної (корекційної) загальноосвітньої школи.

Структура роботи відображає логіку і зміст дослідження. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Агресивна поведінка як психічна властивість та стан особистості

У психологічній літературі поняття «агресія» визначається як деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, що завдає фізичної шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), а також моральну шкоду живим істотам (негативні переживання, стан напруженості, пригніченості, страху і т.п.) [6].

Агресія - це фізична або вербальна поведінка, метою якої є заподіяння шкоди комусь. Це визначення не включає дорожньо-транспортні пригоди, дії лікарів, що заподіюють біль пацієнтові під час лікування, а також випадкові зіткнення перехожих один з одним. Це включає в себе рукоприкладство, прямі образи, а також поширення пліток. Щоб оцінити рівень агресії індивіда, дослідники зазвичай пропонують останньому вирішити, якої шкоди він здатний заподіяти іншій людині, наприклад, яким повинен бути удар струмом, призначений для іншого.

Існує два типи агресії. Тваринам властива соціальна агресія, яка характеризується нападами люті, і мовчазна агресія; саме це демонструє хижак, підкрадається до своєї жертви. За ці види агресії відповідають різні ділянки мозку. Що стосується людей, то психологи виділяють наступні види агресії - «ворожу» і «інструментальну». Джерелом ворожої агресії є гнів, а її кінцевою метою є заподіяння шкоди. Якщо заподіяння шкоди є не самоціллю, а лише засобом досягнення якоїсь іншої мети, то ми маємо справу з інструментальною агресією.

У 1990 році політичні лідери виправдовували війну в Перській затоці, заявляючи, що їх метою було не варварське винищення 100 000 іракців, а звільнення Кувейту. Можна сказати, що ворожа агресія є «гарячою», а

інструментальна агресія - «холодною». Більшість вбивств є результатом ворожості. Близько половини-наслідки сварок, решта - наслідки любовних трикутників або бійок між людьми під впливом алкоголю або наркотиків. Такі вбивства імпульсивні і відбуваються в результаті емоційних сплесків; Це пояснює, чому введення смертної кари не призвело до зменшення числа подібних злочинів, про що свідчать дані про 110. Однак деякі вбивства є проявами інструментальної агресії.

З 1919 року Чиказькі гангстери вчинили понад 1000 вбивств, і більшість з них є результатом холодного розрахунку. Теорії агресії вивчаючи причини ворожої та інструментальної агресії, соціальні психологи зосередилися на наступних трьох фундаментальних ідеях:

1. Існує вроджена фізіологічна потреба в агресії;
2. Агресія є природною реакцією на фрустрацію;
3. Агресивна поведінка є результатом навчання.

Відомий вчений І. П. Підласий розкриває поняття «агресивна поведінка як «дія людини, що виражається в безпосередньому агресивному акті заподіяння шкоди іншій людині: образах, знущаннях, бійках, побиття і т.д. [7, с. 282].

Психолог К. О. Хоменко, вивчивши наукові праці зарубіжних колег, зазначає, що поряд з поняттям «агресія» паралельно існують поняття «ворожість», «Агресивна поведінка». У своїх дослідженнях зарубіжні автори по-різному визначають ці терміни [8].

Американський психолог А. Басс вважає, що агресії передуює поява ворожості. Під цим терміном маються на увазі реакції, при яких розвиваються негативні почуття і негативні оцінки людей і подій. Ворожість проявляється наступними реакціями: дратівливістю, негативізмом, загальною підозрілістю, почуттям провини [10].

Говорячи про види агресії, варто розглянути особливості її виникнення у дітей. Зарубіжні психологи М. Малер і Д. Доллар вважають, що поява агресії

у дітей в ранньому віці пов'язано з феноменом фрустрації [12, с.248]. У дослідженні фахівця це поняття пояснюється як стан, що виникає у дитини в той момент, коли його бажання з якої-небудь причини не виконується. Перешкодою до виконання бажання зазвичай є заборона або обмеження з боку дорослого [13],[18].

Зарубіжний вчений К. Роджерс вважає, що в міру дорослішання дитина діє агресивно за шаблоном. Він писав: «Природа наділила дитину активністю» [14, с.128]. Активність - це діяльність, спрямована на пошук варіантів поведінки, що дозволяють повністю задовольнити наміри і бажання індивіда з деяким урахуванням обставин зовнішнього середовища. На самих ранніх стадіях розвитку активність знаходить своє вираження в наслідуванні словами, діям і т.д. з цієї причини приклад агресивного дорослого може зіграти негативну роль у формуванні у дитини звички до агресивної поведінки на даному етапі [14],[18].

Порушення ранньої соціалізації засноване на прояві слабкості і емоційної нестійкості батьків, суперечливих тенденціях у вихованні, слабкості до негативних проявів особистості, песимізмі, нестачі сили волі, байдужості до долі своєї дитини.

Відомі вчені (А. А. Донченко і Г. С. Костюк), які вивчають проблеми розвитку особистості, відзначають в своїх дослідженнях, що засвоєння соціальних норм і цінностей формується поступово, і кожен віковий період має свої психологічні механізми і закономірності [3],[6],[8].

Психолог Т. М. Дугельна, яка вивчала проблеми засвоєння соціальних норм і цінностей дітьми молодшого шкільного віку, висловлює думку, що діти в початковій школі володіють адекватними моральними оцінками, але допускають агресивні форми поведінки, оскільки знання про моральні установки нестабільні і не втілюються в життєвих обставинах [12], [13].

З точки зору відомого вченого Підласого, на виникнення дитячої агресії багато в чому впливають аверсивні випадки в житті дитини, його ворожі думки і спогади, а також вплив агресивної групи.

Сильним провокатором агресивних дій є відчуття людини від реальної ситуації, спогади.

Підласий зазначає, що агресивна поведінка посилюється в групах. У своєму дослідженні автор пише: «групи є потужними збудниками. Те, що дитина ніколи не зробила б поодиноці, в групі вона, швидше за все, зробить. Груповий тиск - найсильніше джерело агресивної поведінки» [14, с. 288].

Зарубіжні психологи П. Мейссоньє, Д. Конджер, Д. Каган і А. Х'юстон, які вивчають агресивну поведінку на основі гендерних відмінностей, відзначають, що хлопчики частіше поводяться агресивно, ніж дівчатка. Вони пишуть: «соціальний досвід хлопчиків і дівчаток щодо агресії абсолютно різний. Агресія є частиною чоловічого стереотипу, і агресивна поведінка у хлопчиків часто очікується і заохочується» [14, с.186].

Ось думка зарубіжного психолога Л. Пулккінен про вплив жорстокого поводження в сім'ї на розвиток агресії у дитини: «якщо дорослий вчить дитину підкорятися силі, якщо сила є головним аргументом у відносинах дорослого з дитиною, така дитина починає свідомо проявляти агресію по відношенню до інших дітей [15].

Зарубіжний психолог К. Бютнер висловлює думку, що відео агресія має великий вплив на розвиток агресивних схильностей у дітей. Він пише: «при наявності внутрішнього агресивного стану відео агресія сприймається дитиною як свідчення того, що агресія прийнятна. Це значно знижує силу моральних заборон, накладених на дорослих, і збільшує ризик і без того відкритої агресивної розрядки» [16].

Зарубіжні психологи Р. Барон і Д. Річардсон вважають, що серед факторів, що впливають на розвиток агресії у дітей, не останнє місце займає

агресивна і змагальна атмосфера суспільства. Бійки і суперництво посилюють агресивні риси особистості [17].

Соціально-економічні фактори включають соціальну нерівність, розшарування суспільства, зубожіння значної частини населення, безробіття і, як наслідок, соціальну напруженість.

1.2. Вікові фактори формування агресивної поведінки особистості

Протягом багатьох століть дитину часто розглядали як маленького дорослого, наділяючи лише обмежені права та постачаючи подібні предмети одягу, як для дорослих, але в зменшеному розмірі. Застосування наукового підходу у психології дитинства почалося переважно після робіт Зигмунда Фрейда, який довів вплив дитинських подій на подальше життя людини.

У дорослих і дітей спостерігаються дві форми агресії: неагресивна, що полягає у вияві бажання досягти мети, задоволення потреб та здатності до адаптації, та ворожа деструктивність. Перша форма стимулює в дитині конкурентні навички, вміння відстоювати себе та сприяє розвитку її розумових здібностей та самостійності.

Агресія у дітей не лише прояв зловмисності та ворожості, але й бажання заподіяти страждання з метою отримання задоволення. Це часто веде до конфліктів, формування агресивних рис особистості та обмеження адаптивних здібностей малюка. Деструктивні наслідки агресії зазвичай відчуваються ще на ранніх етапах життя, і діти намагаються контролювати її. Однак у деяких випадках агресія, ймовірно, має біологічне походження і проявляється відразу з народження: це може бути виявлено через реакції люті та гніву. Генетична основа агресії пов'язана з Y-хромосомами, і вчені підтвердили, що ця тенденція особливо виражена у хлопчиків, які мають додаткову Y-хромосому внаслідок певних генетичних аномалій.

Слід зауважити, що найчастіше у дітей дошкільного віку, особливо у дуже малих, агресивні дії мають не деструктивний, а інструментальний або реактивний характер. Частіше за все така поведінка спостерігається у ситуаціях, коли дитина захищає свої інтереси або стоїть за свою позицію, використовуючи агресію як засіб досягнення мети. Діти найбільше задоволення отримують, досягнувши бажаного результату, чи то здобувши увагу однолітків, чи отримавши привабливу іграшку, після чого агресивні дії припиняються.

Багато залежить від того, як реагують дорослі: вони можуть негайно відповідати на всі потреби своїх дітей (особливо мами та бабусі, які тривожні та не впевнені у собі), або ж можуть ігнорувати їх. Цікаво, що обидва ці підходи призведуть до одного результату - дитина виросте надзвичайно агресивною.

Перший варіант формування агресивності: перебільшеність запобіжних заходів з боку батьків. Постійно вимагаючи досягнення певного результату за допомогою агресії, дитина розвиває стереотип агресивної поведінки. Навіть при мінімальному не співпраці у задоволенні її бажань вона починає кричати, тупотіти ногами та виявляти інші форми вербальної, експресивної і, ймовірно, фізичної агресії. Такий сценарій особливо ймовірний при наявності вродженої фізіологічної основи (холеричний темперамент) або соціального впливу (агресивний батько). Початково така поведінка формується вдома, а потім розповсюджується в соціальне середовище - дитячий садок, подвір'я, дачу тощо. Під час зростання стереотип агресивної поведінки у такої дитини перетворюється на характерну рису особистості, що приносить багато турбот як самій особі, так і оточенню. В характері дорослої людини обов'язково будуть видні егоцентризм, істероїдні та збудливі риси.

Інша стратегія виховання агресивності полягає у тому, що батьки відкидають дитину емоційно, проявляють до неї зневагу або негативно ставляться (особливо це впливає на хлопчиків, коли матері не приділяють їм уваги). Це

викликає у дитини страх, який в свою чергу веде до прояву агресивності. Численні випадки агресивності у дітей показують, що більшість з них у дуже ранньому віці перебували в стані відчуженості від матері з різних причин. Поява агресивності може пояснюватися бажанням дитини отримати якусь емоційну реакцію та залучити увагу матері або інших близьких осіб. Альтернативним сценарієм розвитку є замкнута, дуже тривожна, безініціативна дитина, яка готова підкорятися всім і кожному, якщо мати відкидає її або відокремлюється від неї.

У молодшому віці діти, що перебувають серед своїх однолітків у дитячому садку або на подвір'ї, прагнуть досягти популярності та авторитету. Це відповідає їхньому бажанню бути визнаними та захищеними, отримувати увагу. У цьому віці комунікативні навички зазвичай ще не дуже розвинені, процеси збудження переважають над гальмуванням, і моральні норми ще не сформовані. Тому малюки часто намагаються зайняти лідерські позиції, використовуючи агресивні методи. Особливо швидко та легко агресія виникає у дітей з резидуально-органічними ураженнями головного мозку, соціально занедбаних або відкинутих батьками, а також у дітей зі затримкою розвитку. До зростання агресивності призводять також деякі методи виховання, наприклад, коли батьки наставляють дитину: «Хочеш, щоб тебе поважали і боялися - бий усіх підряд».

Отже, батьки, особливо мами та бабусі, прагнуть контролювати кожен аспект життя своєї дитини, що особливо стосується дівчат. Такий підхід може призвести до того, що нормальні хлопці та дівчата, яким не надають можливості розвиватися в самостійних особистостей, починають бунтувати. Оскільки вони ще не мають достатнього розуміння та досвіду для конструктивного протесту, їхні дії можуть стати асоціальними або навіть абсурдними, включаючи вживання алкоголю та наркотиків - саме те, від чого так пильно стережуться їхні батьки. Цікаво, що частіше за все агресивних підлітків карають саме матері, а не батьки.

1.3. Чинники та прояви агресивної поведінки в дітей молодшого шкільного віку

Агресія у дітей молодшого шкільного віку - це комплексна проблема, яка потребує глибокого розуміння її причин та механізмів виникнення. Необхідно провести ґрунтовне дослідження, щоб розробити ефективні методи попередження такої поведінки.

Таблиця 1.1

Фактори ризику і захисту прояву агресивної поведінки в дітей молодшого шкільного віку

Складники	Ризикові фактори	Захисні фактори
Особистість	Важка темпераментність	Оптимізм
	Погане контролювання емоцій	Емпатія
	Погані соціальні навички	Високе самооцінювання
	IQ нижче середнього	Сильна культурна ідентичність
	Вживання речовин	IQ вище середнього
	Певні психічні проблеми, такі як порушення поведінки	
Сім'я	Сувора, занадто м'яка або непослідовна дисципліна	Тверда, справедлива і послідовна дисципліна
	Відсутність відповідного нагляду	Відповідний рівень батьківського нагляду
	Батьки, які відкидають їх, є холодними і не підтримуючими, використовують агресію для вирішення своїх власних проблем	Підтримка та розуміння від доглядачів
	Нестабільність родини	Стабільність сімейних відносин
	Злочини або зловживання	Позитивне батьківське втручання
	Проблеми батьків з вживанням речовин	
	Мати, яка переживає депресію	

Продовження таблиці 1.1		
Середовище	Проживання в умовах економічної або соціальної невдачі	Участь у позаурочних заходах
	Проживання в небезпечному районі (наприклад, з бандами, торгівлею наркотиками та іншими злочинними діями)	Успішна навчальна діяльність
	Приналежність до банд	Міцний зв'язок з принаймні одним турботливим дорослим (таким як батько, бабуся або вчитель)
	Навчання в погано організованій або небезпечній школі	Почуття приналежності до спільноти
	Підлітки, які мають друзів, що ведуть себе агресивно	
	Багато дивитися телевізор	
	Проживання в соціально вигідному районі	

Класифікація факторів виникнення агресивної поведінки:

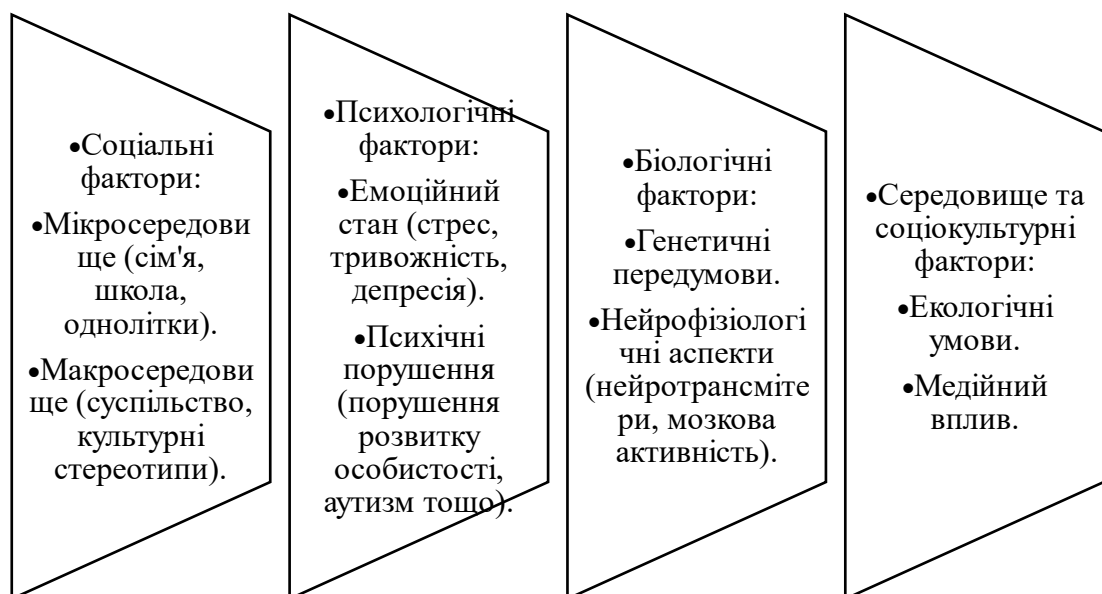

Рис.1.1. Фактори виникнення агресивної поведінки.

Думки науковців щодо виникнення факторів агресивної поведінки наведено на рисунку 1.2 [4].

Рис.1.2. Виникнення факторів агресивної поведінки.

Складено автором на основі [4].

Агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку є складною проблемою, і вона виникає внаслідок взаємодії багатьох різних факторів. Розуміння цих факторів дозволяє батькам, педагогам та фахівцям у сфері дитячої психології розробляти більш ефективні стратегії попередження та лікування агресивної поведінки.

Зважаючи на різноманітність досліджень та точок зору науковців, нижче наведені думки вчених щодо причин та факторів агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку:

1. Генетичні фактори важливі, але не визначають все Д. Гоулман вказує на роль генетичної спадковості у вираженні агресивної поведінки, але підкреслює, що це не обов'язково визначає її [10].
2. Сімейна атмосфера грає величезну роль. Дж. Боулбі та М. Боулбі досліджували вплив стосунків з батьками на розвиток особистості та поведінку дітей [11].
3. Стрес може бути причиною агресії. А. Бандура вивчав вплив стресових ситуацій на агресивну поведінку та формулював концепцію «соціального навчання» [12].
4. Медійний вплив важливий. Д. Андерсон і Дж. Діл займалися дослідженням впливу насильницьких відеоігор на агресивну поведінку дітей [30].
5. Соціальне спілкування має значення. Е. Еріксон висловлював ідею про важливість соціального спілкування та конфліктів у розвитку особистості [13].
6. Соціокультурний контекст важливий. Г. Беккер та Р. Данкер вивчали вплив культурних стереотипів на агресивну поведінку дітей [25].
7. Відсутність прикладу може бути корисною. А. Адлер розглядав важливість відносин в сім'ї та прикладу батьків у формуванні поведінки дітей [14].
8. Саморегуляція є ключовою. В. Мішель досліджував концепцію відкладеного впливу та важливість саморегуляції [15].
9. Індивідуальні особливості грають роль. Р. Лоеві та Ю. Хігінс проводили дослідження індивідуальних різниць у вираженні агресії [16].
10. Важливо розрізняти агресію та асертивність. І. Ганді розвивала концепцію асертивності як альтернативу агресії [17].
11. Важливо слухати дітей. Е. Скларк та Д. Сейгель наголошують на важливості емпатії та активного слухання дітей [18].

12. Міжнародні стандарти виховання мають значення. І. Кант висловлював ідеї щодо важливості морального виховання та розвитку відповідальності [19].

13. Психологічна підтримка може допомогти. З. Фрейд розвивав психоаналітичні методи лікування агресивної поведінки [19].

14. Запобігання краще за лікування А. Гессел та Д. Боулбі наголошують на важливості попередження агресивної поведінки в дитячому віці [18].

15. Важливо враховувати індивідуальні потреби дітей. А. Адлер вивчав індивідуальність кожної дитини та її потреби у вихованні [17].

Ці думки науковців дають розгорнутий огляд різних поглядів та досліджень щодо факторів, що впливають на агресивну поведінку дітей молодшого шкільного віку.

Агресивна поведінка дітей молодшого шкільного віку - це складна проблема, яка виникає через взаємодію багатьох різних факторів. Наведені думки відомих науковців показують, що така поведінка є результатом генетичних, психологічних, соціальних, культурних та біологічних чинників. Розуміння цих факторів допомагає розробляти ефективні стратегії для запобігання та управління агресивною поведінкою дітей.

Важливо враховувати індивідуальні особливості кожної дитини та вживати індивідуальний підхід у вихованні та психологічній підтримці. Наголос на попередженні агресивної поведінки та наданні альтернативних способів вираження емоцій та потреб може виявитися дуже ефективним у забезпеченні здорового розвитку дітей та підтримки їхнього психічного благополуччя.

Висновки до розділу 1

Зі всього наведеного вище, можна констатувати, що агресивна поведінка - це властивість, котра характерна будь-якій людині. Вона має різні ступені

вираженості: від майже повної відсутності до граничного розвитку. Її відсутність робить людину пасивним, веденим, конформним і т.п. Надмірне розвиток цієї властивості робить особистість конфліктною. Сама по собі Агресивна поведінка не чинить суб'єкта небезпечним. Агресивна поведінка проявляється через виплиск агресії. Акту агресії сприяє накопичення ворожих реакцій (драгівливість, негативізм, образа, підозрілість, почуття провини). Акт агресії може не приймати соціально небезпечні і несхвалюваних форми.

Аналіз психолого-педагогічної літератури показав, що розуміння природи дитячої агресивної поведінки повинно базуватися на врахуванні онтогенетических особливостей регуляції поведінки в цілому, статевовікових відмінностей у мотиваційній, емоційної, вольової і моральної сферах особистості, а також впливу специфіки сімейного виховання і соціальної адаптованості дитини.

В ході дослідження були чітко окреслені ключові причини та фактори, що провокують агресивну поведінку у дітей молодшого шкільного віку. До них належать особливості сімейного виховання, стресові ситуації, вплив медіа та культурні стереотипи. Ці фактори можуть взаємодіяти між собою та посилювати один одного, що ускладнює вирішення даної проблеми. З огляду на отримані результати, стає очевидною важливість індивідуального підходу до виховання та психологічної підтримки кожної дитини. Також не можна недооцінювати роль розвитку навичок саморегуляції, асертивності та альтернативних способів вираження емоцій. Запобігання агресивній поведінці та робота над покращенням психологічного благополуччя дітей потребують комплексного підходу та тісної співпраці між батьками, педагогами та психологами.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1 Організація та завдання дослідження особливостей прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку

Нами організовано та проведено експериментально-дослідницьку роботу з виявлення особливостей прояву агресивної поведінки у молодших школярів.

Основна гіпотеза дослідження полягає у припущенні про те, що ми вважаємо, що ми вважаємо, що соціально - психологічний тренінг вплине на зниження агресивної поведінки.

Мета дослідження: вивчити особливості агресивної поведінки молодших школярів.

Ця робота включила 3 етапи:

1. констатуючий (діагностичний);
2. формує;
3. контрольний.

Як базу проведення експериментально-дослідницької роботи було визначено Сумську спеціалізовану школу 1-3 ступенів №7 імені Максима Савченка Сумської міської ради. Упродовж 2022 року було проведено аналіз учнів 1-2 класів, віком 6-8 років. Загальна кількість респондентів становила 64 учні у віці від 6 до 8 років, серед яких 47 хлопчиків та 17 дівчаток.

Експериментальне завдання має на меті постановку завдань, які ми визначили так:

1. Виявити рівень агресивної поведінки молодших школярів.
2. Вивчити вплив соціально-психологічного тренінгу на зниження агресивної поведінки в молодших школярів.

Для дослідження використано такі методики:

1. Для вивчення агресивної поведінки - як якості особистості, ми використовували проєктивний тест «Неіснуюча тварина».

Діагностична мета даної методики - проаналізувати індивідуально-особистісні особливості суб'єкта, його емоційну сферу, сферу міжособистісних відносин.

Методику запропоновано М. З. Друкаревич. Даний метод малювання побудований на теорії психомоторного зв'язку.

Випробуваному пропонується аркуш паперу у звичайному горизонтальному положенні, простий олівець середньої м'якості, ручка чи фломастер. Випробуваний малює тварину фантастичне, не існує у реальному житті, у казках, міфах.

Отримані бали підраховуються на основі аналізу малюнка, який намалював досліджуваний. Зазвичай використовується шкала, де різні ознаки на малюнку оцінюються за певними критеріями, а потім сумуються для отримання загального балу.

2. Другою методикою для вивчення агресивної поведінки, ми обрали «Тест руки».

Діагностична мета цієї методики полягає в про аналізуванні різних аспектів малюнка, які можуть вказувати на наявність агресивних тенденцій в особистості.

Цю методику запропонував психолог Є. Е. Вагнер.

Для проведення опитування використовується аркуш паперу у горизонтальному положенні та звичайний олівець, ручка чи фломастер на вибір дитини. Учасникам дослідження пропонується завдання: намалювати власну руку. Після того, як учасник завершує малюнок, його аналізують з різних точок зору.

Також проводиться підрахунок сумарного балу агресивності, який обчислюється на основі вищезазначених параметрів. Цей бал може коливатися від 0 до 20.

Отже, за допомогою тесту руки ми можемо отримати детальний аналіз вираженості агресивних тенденцій шляхом розгляду різних аспектів малюнка руки.

2.2 Методи вивчення прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку

Дослідження агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку є складним завданням, оскільки вимагає комплексного підходу та використання різноманітних методів для збору та аналізу даних. У цьому розділі буде розглянуто основні методи, які використовуються для вивчення проявів агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку. Нижче розглянуті основні методи, які використовуються для цієї цілі.

1. Анкетування та опитування. Анкетування та опитування - це один з основних методів для збирання інформації про агресивну поведінку у дітей. Дослідники можуть розробляти анкети або опитувальники для батьків, вчителів та самого дитини, щоб отримати інформацію про типи та частоту агресивних проявів у певних ситуаціях.

2. Спостереження. Спостереження є важливим методом для отримання об'єктивної інформації про поведінку дитини. Дослідники можуть проводити спостереження в класній кімнаті, на подвір'ї школи або вдома, щоб зафіксувати ситуації, коли дитина проявляє агресивну поведінку та її причини.

3. Методи проєктивних тестів. Деякі дослідники використовують проєктивні тести, такі як Тест малюнка людини (НЛЛ) або Тематичний тест Аппера, щоб вивчити невідомі аспекти агресивної поведінки дитини через її малюнки та відповіді на стимули.

4. Біомедичні методи. Для отримання більш об'єктивної інформації про фізіологічні аспекти агресивної поведінки дітей, дослідники можуть використовувати біомедичні методи, такі як електроенцефалографія (ЕЕГ) або функціональна магнітно-резонансна томографія (fMRI).

5. Соціометричні методи. Соціометричні методи дозволяють вивчити соціальне становище дитини в групі та її взаємодію з однолітками. Це може допомогти виявити зв'язок між соціальним статусом та рівнем агресивності.

6. Психологічні тести та шкали. Використання психологічних тестів та шкал, таких як Тест агресивності Берре та Шаффера або Шкала агресії у дітей, може допомогти в оцінці рівня агресивності та виявленні факторів, які її впливають.

Кожен з цих методів має свої переваги та обмеження, тому комбінація різних підходів може забезпечити більш повну картину прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Важливо також враховувати етичні аспекти дослідження та забезпечити конфіденційність та безпеку учасників дослідження.

У нашій роботі для дослідження прояву агресивної реакції у молодшому шкільному віці ми використали методики під назвою «Неіснуюча тварина» С. Асчо та Дж. Баркана та «Тест руки» » Є. Е. Вагнера.

Першою опишімо методику під назвою "Малюнок неіснуючої тварини". Ця методика є одним із популярних інструментів у психологічних дослідженнях, яка була розроблена психологами С. Асчом та Дж. Барканом у 1960-х роках. Ця методика використовується для вивчення творчого мислення, фантазій та емоційного стану дітей та дорослих шляхом їхнього малюнка неіснуючої тварини.

Зробимо короткий опис даної методики. У методиці "Малюнок неіснуючої тварини" учаснику пропонується намалювати образ тварини, яка не існує в реальному світі. Зазвичай дослідники надають основні інструкції щодо того, яким має бути малюнок, наприклад, "Малюнок тварини, яку ви ще

ніколи не бачили, але хотіли б побачити" або "Малюнок тварини з вашого улюбленого казкового світу".

Учасникам надається аркуш паперу та олівець або фломастери для малювання. Можливо також використання фарб, кольорових олівців або будь-яких інших матеріалів для створення малюнка.

Яким чином відбувається обробка та аналіз результатів? Після завершення малюнка дослідники аналізують його з різних позицій. Вони оцінюють, які елементи та деталі були включені у малюнок, яка була ступінь деталізації та які кольори були використані. Також можуть вивчати, як учасник описує свою створену тварину, що може допомогти зрозуміти їхні фантазії та емоційний стан.

Отже, методика "Малюнок неіснуючої тварини" є важливим інструментом для дослідження творчого мислення та емоційного стану дітей та дорослих. Вона дозволяє отримати розуміння щодо їхніх фантазій, уявлень та емоційних потреб. Використання цієї методики може сприяти розумінню внутрішнього світу особистості та розвитку творчих здібностей.

Перейдемо до другої методики яку ми обрали для нашого дослідження. Другою методикою є «Тест руки», що у свою чергу являється однією з проєктивних методик, яка була створена американським психологом Е. Вагнером у 1971 році. Цей тест передбачає використання стимульного матеріалу, який складається з 9 карток із зображеннями кисті людської руки у різних положеннях, а десята картка є порожньою. Учасникові тесту пропонується описати або розповісти, що робить рука, зображена на кожній картці.

Під час роботи за методикою спочатку дитині показуються всі 10 карток у стандартній послідовності, після чого вона запитується: «Що, на вашу думку, робить ця рука?» Якщо дитина має труднощі з відповіддю, їй пропонується інше запитання: "Що, на вашу думку, робить людина, якій належить ця рука? Назвіть всі варіанти, які ви можете уявити". Всі відповіді дитини фіксуються у

протоколі. Позиція, в якій дитина тримає картку, може бути будь-якою, але також реєструється у протоколі. Під час проведення тесту бажано отримати кілька відповідей (у середньому 2–3) на кожну пред'явлену картку. Після першої відповіді дитини слід запитати: «Добре, а ще що?».

Щодо обробки та аналізу результатів. Використання короткої форми обробки застосовується, коли основний інтерес психолога спрямований лише на рівень агресивності дитини. Цей метод зазвичай використовується у дослідженнях, де велика кількість учасників проймає опитування. У таких випадках аналіз результатів полягає у простому обчисленні загального показника агресивності суб'єкта. Формула розрахунку ґрунтується на припущенні, що ймовірність виявлення відкритої агресивної поведінки зростає у випадках, коли домінують агресивні та домінантні тенденції порівняно з тенденціями до соціальної співпраці.

Отже, тест руки можна використовувати у всіх ситуаціях, коли психолог цікавиться характеристиками особистості, такими як агресивність, або інші аспекти, що входять до аналізу. Важливо підкреслити, що цей метод був розроблений з певною метою - виявлення агресивності у першу чергу. Отримана додаткова інформація потребує додаткової перевірки і обґрунтування. Використання методики в неспецифічних цілях може бути корисним для початкового ознайомлення з диспозиційною структурою дитини та уточнення напрямку подальшого аналізу.

2.3 Опис та аналіз результатів дослідження прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку

Нами було проведено опис та аналіз результатів дослідження щодо прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку за допомогою двох методик. Для першого дослідження була взята методика «Малюнок неіснуючої тварини» яку запропонував М. З. Друкаревич. Дослідження було спрямоване на встановлення рівнів агресивної поведінки та їхнього розподілу серед учнів.

Характеристика досліджуваних осіб була складена на основі спостережень за їхньою поведінкою, індивідуальних розмов з ними та педагогом, а також використання методики «Малюнок неіснуючої тварини». Кожному учаснику було запропоновано виконати методику «Малюнок неіснуючої тварини». Після виконання методики нами було отримано відповіді 64 учнів серед яких було опитано 47 хлопців та 17 дівчат молодшого шкільного віку.

Для оцінки рівня агресивної поведінки дитини була використана таблиця тесту «Неіснуюча тварина», де 10-18 балів вказують на максимальне значення, 5-9 - на середнє, а 0-4 - на низьке.

Аналіз отриманих результатів проведеного дослідження виявив наявність агресивних тенденцій у поведінці молодших школярів.

Згідно з отриманими результатами, середній бал за виконання методики становить приблизно 8.47 для хлопчиків та дівчат молодшого шкільного віку. Це вказує на високий рівень агресивної поведінки у досліджуваній групі. Також, середній відсотковий бал склав приблизно 43.03%, що підтверджує високий рівень агресивності серед учнів.

Таблиця 2.1

Результати дослідження агресивної поведінки дівчат молодшого шкільного віку за методикою «Неіснуюча тварина»

Опис отриманих результатів у дівчат молодшого шкільного віку			
№ за порядком	Отриманий Бал	Бали в %	Рівень агресивності
1	17	96%	Високий
2	12	70.6%	Високий
3	10	58.8%	Високий
4	9	52.9%	Високий
5	8	47.1%	Середній

Продовження таблиці 2.1			
6	8	47.1%	Середній
7	7	41.2%	Середній
8	7	41.2%	Середній
9	7	41.2%	Середній
10	6	35.3%	Середній
11	6	35.3%	Середній
12	6	35.3%	Середній
13	6	35.3%	Низький
14	6	35.3%	Низький
15	6	35.3%	Низький
16	4	35.3%	Низький
17	2	11.8%	Низький
Середнє значення	7.47	43.03%	Помірний рівень агресії

**Результати дослідження агресивної поведінки хлопців молодшого
шкільного віку за методикою «Неіснуюча тварина»**

Таблиця 2.2

Опис отриманих результатів у хлопців молодшого шкільного віку			
№ за порядком	Отриманий Бал	Бали в %	Рівень агресивності
1	18	97%	Високий
2	16	88.9%	Високий
3	14	77.8%	Високий
4	13	72.2%	Високий
5	12	66.7%	Високий
6	11	61.1%	Високий

Продовження таблиці 2.2			
7	10	55.6%	Високий
8	9	50%	Високий
9	8	44.4%	Середній
10	8	44.4%	Середній
11	7	38.9%	Середній
12	7	38.9%	Середній
13	6	33.3%	Середній
14	6	33.3%	Середній
15	5	27.8%	Середній
16	5	27.8%	Середній
17	4	22.2%	Середній
18	4	22.2%	Середній
19	4	22.2%	Середній
20	3	16.7%	Низький
21	3	16.7%	Низький
22	3	16.7%	Низький
23	3	16.7%	Низький
24	3	16.7%	Низький
25	3	16.7%	Низький
26	3	16.7%	Низький
27	2	11.1%	Низький
28	2	11.1%	Низький
29	2	11.1%	Низький
30	2	11.1%	Низький
31	2	11.1%	Низький
32	2	11.1%	Низький
33	2	11.1%	Низький

Продовження таблиці 2.2			
34	2	11.1%	Низький
35	1	5.6%	Низький
36	1	5.6%	Низький
37	1	5.6%	Низький
38	1	5.6%	Низький
39	1	5.6%	Низький
40	1	5.6%	Низький
41	1	5.6%	Низький
42	1	5.6%	Низький
43	1	5.6%	Низький
44	0	0%	Низький
45	0	0%	Низький
46	0	0%	Низький
47	0	0%	Низький
Середнє значення	4.5	32.59%	Низький рівень агресивності

Таблиця 2.3

**Описова статистика прояву агресивної поведінки у дівчат і хлопців
молодшого шкільного віку за методикою «Малюнок неіснуючої
тварини»**

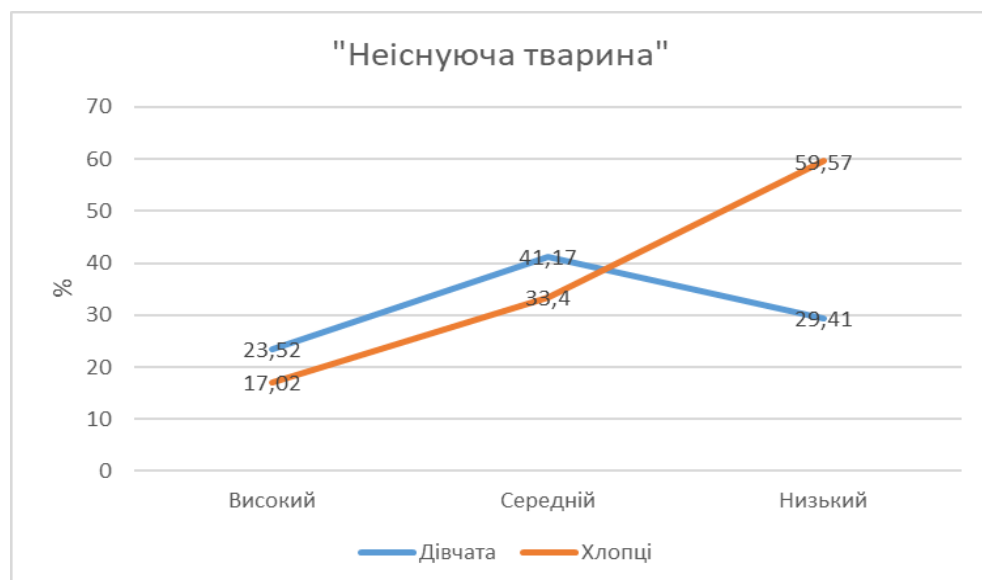
Показник	Значення
Середнє значення	5,3125
Медіана	4
Мода	2
Стандартне відхилення	4,35
Ексцес	0,69

Продовження таблиці 2.3	
Асиметрія	1,0
Дисперсія	18,9
Коефіцієнт варіації	82%

Таблиця 2.4

**Розподіл за рівнями прояву агресивної поведінки у дівчат і хлопців
молодшого шкільного віку за методикою «Малюнок неіснуючої
тварини»**

Опитані		Високий		Середній		Низький	
к-сть	стать	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
17	Дівчата	4	23,52%	8	41,17%	5	29,41%
47	Хлопці	8	17,02%	11	33,4%	28	59,57%
64	Суміжні результати	12	18,75%	19	29,68%	33	51,56%

Графік 1. Графік розподілу за рівнями прояву агресивної поведінки у дівчат і хлопців молодшого шкільного віку за методикою «Малюнок неіснуючої тварини»

Здійснюючи аналіз результатів методики "Малюнок неіснуючої тварини" для оцінки рівня агресивної поведінки дітей, ми можемо спостерігати, що розподіл рівня агресивної поведінки серед дітей має свою специфіку. Ми побачили, що 100% дітей, які представлені у таблиці, мають хоча б одну ознаку максимального рівня агресії. Це означає, що всі діти, що брали участь у дослідженні, проявляли агресивну поведінку у певних ситуаціях. Розглядаючи результати більш детально можемо визначити, що:

70.6% дітей тобто (12 осіб) мають середній рівень агресивної поведінки. У свою чергу це може свідчити, що ці діти не проявляють агресію у крайній формі, але можуть реагувати агресивно в певних ситуаціях.

23.5% дітей тобто (4 особи) мають низький рівень агресивної поведінки. Що свідчить про те, що ці діти мають менше схильності до агресивної поведінки в порівнянні з іншими учасниками дослідження.

Та лише 5.9% дітей тобто (1 особа) мають високий рівень агресивної поведінки. Це може бути діагностично важливим, оскільки ця дитина може потребувати додаткової уваги та підтримки для управління агресією та розвитку позитивних міжособистісних навичок.

Результати також підкреслюють, що наявність гострих кутів, таких як роги, луска, ікла, на малюнках свідчить про захисну агресію у разі нападу. Це може бути важливим фактором для розуміння природи агресивної поведінки у дітей та розробки ефективних стратегій управління поведінкою та психологічної підтримки.

Для другого дослідження була взята методика «Тест руки» Є. Е. Вагнера. Ця методика дозволяє оцінити рівень агресивності у дітей шкільного віку за допомогою аналізу малюнка руки. Діти отримували завдання намалювати власну руку. Потім їхні малюнки аналізувалися з точки зору деяких характеристик, що можуть вказувати на агресивність особистості. Такі як :

- Розмір та пропорції руки. Наприклад великий, середній, малий.
- Загостреність контурів. Такі як різка, гостра, м'яка.

- Ступневість країв. Наприклад різкий, не різкий.
- Масштаб фігури руки. Безпосередньо великий або малий.
- Сумарний бал агресивності. Результат оцінки агресивності на основі вищезгаданих параметрів, який може бути в межах від 0 до 20.

Дослідження проводилося з участю 64 учнів молодшого шкільного віку, з яких 47 були хлопчиками, а 17 - дівчатами. Вік учасників коливався від 6 до 10 років.

Для аналізу агресивної поведінки було використано результати з таблиці, де середнє значення агресивності у хлопчиків склало 19.91 з відсотковим показником 64.55%. Це вказує на високий рівень агресивних реакцій серед досліджуваних хлопчиків. А середнє значення у дівчат склало 10.88 з відсотковим показником 54.4%. Що у свою чергу також вказує на середній рівень агресивних реакцій серед досліджуваних дівчаток.

Аналіз результатів методики "Тест руки" підтвердив наявність агресивних тенденцій серед учасників дослідження, особливо серед хлопчиків, де спостерігався високий рівень агресивних реакцій.

Таблиця 2.5

Результати дослідження агресивних реакцій у дівчат молодшого шкільного віку за методикою «Тест руки» (С. Е. Вагнера)

Опис отриманих результатів у дівчат молодшого шкільного віку						
№	Розмір та пропорції руки	Загостреність контурів	Ступневість країв	Масштаб фігури руки	Сумарний бал агресивності	Рівень агресивних реакцій
1	Великий	Різкий	Різкий	Великий	20	Високий

Продовження таблиці 2.5						
2	Великий	Різкий	Різкий	Великий	19	Високий
3	Великий	Різкий	Різкий	Великий	18	Високий
4	Великий	Гострий	Різкий	Великий	17	Високий
5	Великий	Гострий	Різкий	Великий	16	Високий
6	Середній	Різкий	Різкий	Малий	13	Високий
7	Середній	Різкий	Різкий	Малий	12	Високий
8	Малий	Гострий	Різкий	Великий	11	Середній
9	Великий	М'який	Немає	Великий	10	Середній
10	Малий	Гострий	Різкий	Малий	10	Середній
11	Середній	М'який	Немає	Великий	9	Низький
12	Малий	Гострий	Різкий	Великий	8	Низький
13	Середній	М'який	Немає	Великий	8	Низький
14	Малий	Різкий	Різкий	Малий	7	Низький
15	Середній	М'який	Немає	Малий	6	Низький
16	Середній	М'який	Немає	Малий	5	Низький
17	Малий	М'який	Немає	Малий	4	Низький
Середнє значення	10.88	54.4%	Середній рівень агресивних реакцій			

Таблиця 2.6

Результати дослідження агресивних реакцій у хлопців молодшого шкільного віку за методикою «Тест руки» (Є. Е. Вагнера)

Опис отриманих результатів у хлопців молодшого шкільного віку						
№	Розмір та пропорції руки	Загостреність контурів	Ступневість країв	Масштаб фігури руки	Сумарний бал агресивності	Рівень агресивних реакцій
1	Великий	Різка	Різкий	Великий	20	Високий

Продовження таблиці 2.6						
2	Великий	Різка	Різкий	Великий	20	Високий
3	Великий	Різка	Різкий	Великий	20	Високий
4	Великий	Різка	Різкий	Великий	20	Високий
5	Великий	Різка	Різкий	Великий	20	Високий
6	Великий	Різка	Різкий	Великий	20	Високий
7	Великий	Різкий	Різкий	Великий	19	Високий
8	Великий	Різкий	Різкий	Великий	19	Високий
9	Великий	Різкий	Різкий	Великий	19	Високий
10	Великий	Різкий	Різкий	Великий	18	Високий
11	Великий	Різкий	Різкий	Великий	18	Високий
12	Великий	Різкий	Різкий	Великий	18	Високий
13	Великий	Різкий	Різкий	Великий	18	Високий
14	Великий	Гострий	Різкий	Великий	16	Високий
15	Великий	Гострий	Різкий	Великий	16	Високий
16	Великий	Гострий	Різкий	Великий	15	Високий
17	Великий	Гострий	Різкий	Великий	15	Високий
18	Середній	Гострий	Різкий	Великий	14	Високий
19	Малий	Гострий	Різкий	Великий	14	Високий
20	Малий	Гострий	Різкий	Малий	14	Високий
21	Середній	Різкий	Різкий	Малий	13	Високий
22	Малий	Гострий	Різкий	Великий	13	Високий
23	Малий	Гострий	Різкий	Малий	13	Високий
24	Малий	Гострий	Різкий	Великий	12	Середній
25	Малий	Гострий	Різкий	Малий	12	Середній
26	Малий	Гострий	Різкий	Великий	12	Середній
27	Великий	М'який	Немає	Великий	11	Середній
28	Малий	Гострий	Різкий	Малий	11	Середній

Продовження таблиці 2.6						
29	Малий	Гострий	Різкий	Малий	11	Середній
30	Середній	М'який	Немає	Великий	10	Середній
31	Малий	Гострий	Різкий	Малий	10	Середній
32	Середній	М'який	Немає	Великий	10	Середній
33	Середній	М'який	Немає	Малий	10	Середній
34	Малий	Гострий	Різкий	Великий	9	Низький
35	Середній	М'який	Немає	Великий	9	Низький
36	Середній	М'який	Немає	Малий	9	Низький
37	Малий	Різкий	Різкий	Малий	8	Низький
38	Середній	М'який	Немає	Малий	8	Низький
39	Середній	М'який	Немає	Великий	8	Низький
40	Середній	М'який	Немає	Малий	8	Низький
41	Середній	М'який	Немає	Малий	7	Низький
42	Середній	М'який	Немає	Малий	7	Низький
43	Середній	М'який	Немає	Великий	7	Низький
44	Середній	М'який	Немає	Малий	6	Низький
45	Середній	М'який	Немає	Малий	6	Низький
46	Малий	М'який	Немає	Малий	5	Низький
47	Середній	М'який	Немає	Малий	5	Низький
Середнє значення	19.91	64.55%	Середній рівень агресивних реакцій			

Таблиця 2.7

Описова статистика прояву агресивних реакцій у хлопців та дівчат молодшого шкільного віку за методикою «Тест руки» (Є. Е. Вагнера)

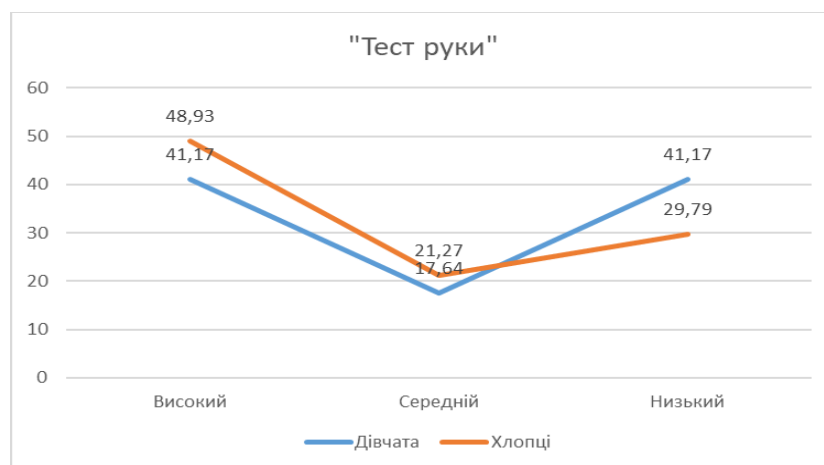
Показник	Значення
Середнє значення	12,4375

Продовження таблиці 2.7	
Медіана	12
Мода	20
Стандартне відхилення	4,88
Ексцес	-1,23
Асиметрія	0,2
Дисперсія	23,8
Коефіцієнт варіації	39%

Таблиця 2.8

**Розподіл за рівнями прояву агресивних реакцій у дівчат та хлопців
молодшого шкільного віку за методикою «Тест руки»**

Опитані		Високий		Середній		Низький	
к-сть	стать	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
17	Дівчата	7	41,17%	3	17,64%	7	41,17%
47	Хлопці	23	48,93%	10	21,27%	14	29,78%
64	Суміжні результати	30	46,87%	13	20,31%	21	32,81%

Графік 2. Графік розподілу за рівнями прояву агресивних реакцій у дівчат та хлопців молодшого шкільного віку за методикою «Тест руки»

Здійснюючи аналіз методики «Тест руки» ми виявили, що даний спосіб є ефективним інструментом для оцінки проявів агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. За допомогою даної методики ми отримали детальний аналіз вираженості агресивних тенденцій через розгляд різних аспектів малюнка руки, таких як розмір, контур, ступневистість країв і масштаб фігури.

У даному дослідженні використовувалась методика «Тест руки» для вивчення агресивної поведінки серед учнів молодшого шкільного віку. Результати отримані з таблиць показали, що середнє значення агресивності серед хлопчиків становило 19.91, з відсотковим показником 64.55%, в той час як серед дівчат воно склало 10.88 з відсотковим показником 54.4%.

Аналіз результатів свідчить про те, що агресивні тенденції більш виражені серед хлопчиків, що може бути пов'язане з різними соціокультурними чи біологічними факторами. Високі показники серед хлопчиків можуть вказувати на більш виражену тенденцію до конфліктів та агресії, що потребує уваги та втручання з боку педагогічного колективу та батьків.

Навпаки, середній рівень агресивних реакцій у дівчат, хоча й нижчий порівняно з хлопчиками, також вимагає уваги та вивчення. Це може свідчити про наявність певних факторів, що впливають на агресивність у цієї групи дітей, і потребує подальшого дослідження для розуміння причин та розробки ефективних стратегій втручання.

Для кількісної та якісної обробки даних дослідження було використано програмне забезпечення Microsoft Office Excel. Методи статистичного аналізу реалізовані через пакет «Аналіз даних». У таблицях *Таблиця 2.3* та *Таблиця 2.7* наведено описову статистику вибірки відносно оцінки агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку за методиками «Малюнок неіснуючої тварини» М. З. Друкаревича та «Тест руки» Є. Е. Вагнера.

Першими розглянемо результати за методикою «Малюнок неіснуючої тварини» М. З. Друкаревича.

Враховуючи всі показники агресивної поведінки, мода, медіана та середнє не відрізняються суттєво в межах шкали, а ексцес та асиметрія не перевищують 1, розподіл можна вважати нормальним, і можна використовувати параметричні статистичні методи. Аналіз результатів показав, що:

Середнє значення рівня агресивної поведінки серед учнів початкової школи становить 5,3125.

Медіана або середнє значення в ряді даних дорівнює 4, демонструючи центральну тенденцію.

Мода: найпоширенішим значенням рівня агресії є показник 2.

Стандартне відхилення становить 4,35, що свідчить про значну розсіюваність значень навколо середнього.

Ексцес рівний 0,69, що вказує на помірну "гостроту" розподілу даних.

Показник асиметрії 1,0, що вказує на правосторонню асиметрію розподілу, тобто більше значень з правого боку від середнього.

Дисперсія становить 18,9, що відображає міру розкиду даних.

Коефіцієнт варіації 82% свідчить про високу варіативність рівнів агресії у вибірці.

Стандартне відхилення становить 4,35, що вказує на значну дисперсію значень навколо середнього.

Асидія 0,69 вказує на те, що «різкість» розподілу даних помірна. Оцінка асиметрії 1,0 вказує на те, що розподіл має правий перекіс, тобто праворуч від середнього є більше значень.

Результати дослідження показують, що у хлопців частіше спостерігається низький рівень агресії порівняно з дівчатами, у той час як помірний рівень агресії більш поширений серед дівчат. Хоча хлопчики були нижчими за цим показником, значна частина обох груп показала високий рівень агресії. Розподіл показників агресивної поведінки можна вважати нормальним, що дозволяє застосовувати методи параметричної статистики для подальшого

аналізу. Найвища дисперсія (18,9) та найвище стандартне відхилення (4,35) свідчать про значне відхилення від середнього значення, що вказує на високу різноманітність вибірки за рівнями агресії.

Другими до розгляду стануть результати за методикою «Тест руки» Є. Е. Вагнера.

Розподіл результатів за рівнем демонструє певні відмінності між хлопцями та дівчатами. У дівчат високий і низький рівень представлені однаковою кількістю (41,17%), що свідчить про значну поляризацію результатів. Середній рівень у дівчат представлений найменшою кількістю (17,64%).

У хлопців розподіл результатів більш рівномірний, тобто високий рівень мають 48,93%, середній - 21,27%, і низький - 29,78%. Це вказує на те, що серед хлопців переважає високий рівень, але і середній та низький рівні також досить поширені.

Статистичні показники свідчать про нормальний розподіл даних. Середнє значення показника становить 12,4375, що є типовим для вибірки. Мода, рівна 20, свідчить про найбільш часто зустрічаюче значення в даних, а медіана 12 вказує на центральну тенденцію вибірки.

Дисперсія 23,8 і стандартне відхилення 4,88 вказують на те, що дані мають значне розсіювання. Негативний ексцес (-1,23) свідчить про плоскість розподілу в порівнянні з нормальним розподілом. Коефіцієнт варіації 39% вказує на високу варіативність результатів у вибірці. Асиметрія 0,2 показує легку правосторонню асиметрію розподілу, що означає наявність невеликого числа учасників з вищими значеннями показників.

Загальні результати дослідження показують, що рівень виконання «Тесту руки» серед опитаних респондентів має значну варіативність. Хлопці демонструють вищий рівень виконання тесту, ніж дівчата, що може свідчити про певні відмінності у сприйнятті або виконанні завдань цього тесту між статями. Отримані статистичні показники підтверджують наявність значної

розсіяності та варіативності результатів, що вимагає подальшого аналізу та дослідження.

Розподіл результатів можна вважати нормальним, оскільки ексцес та асиметрія не перевищують 1. Це дозволяє використовувати параметричні статистичні методи для подальшого аналізу. Показники дисперсії (23,8) та стандартного відхилення (4,88) свідчать про значне відхилення від середнього значення, що вказує на високу різноманітність вибірки за рівнями результатів тесту.

Аналіз даних за методикою «тест руки» ілюструє певні закономірності, що можуть бути використані для подальшого вивчення різниць у виконанні тестів між хлопцями та дівчатами.

Висновки до розділу 2

У даному розділі нами було проведено дослідження особливостей прояву агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Під час цього дослідження ми використали такі методики, як «Малюнок неіснуючої тварини» М. З. Друкаревича та «Тест руки» Є. Е. Вагнера, зважаючи на результати які були отримані під час аналізу та інтерпретації даних методик можна зробити наступні висновки:

У першому дослідженні за методикою «Малюнок неіснуючої тварини» було виявлено, що всі учасники дослідження проявляли агресивну поведінку у певних ситуаціях. Зокрема, 70.6% дітей мають середній рівень агресивної поведінки, 23.5% - низький, а 5.9% - високий. Це свідчить про необхідність розвитку позитивних міжособистісних навичок та управління агресією серед молодших школярів.

Друге дослідження за методикою «Тест руки» підтвердило наявність високого рівня агресивних реакцій серед хлопчиків та середнього рівня у дівчат. Це вимагає уваги та вивчення з боку педагогічного колективу та батьків.

Загальний аналіз результатів обох методик показав, що агресивні тенденції поширені серед молодших школярів, особливо серед хлопчиків. Це вимагає розробки та впровадження програм та заходів для профілактики та корекції агресивної поведінки серед дітей молодшого шкільного віку. Такі програми можуть включати в себе навчання соціальних навичок, тренінги зі здійснення емоційного контролю та позитивного впливу, а також залучення батьків до підтримки та співпраці з учителями.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЬНИКІВ

3.1 Соціально-психологічний тренінг як метод профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку

Соціально-психологічний тренінг став досить ефективним методом профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Цей метод базується на комплексному підході до розвитку особистості дитини, враховуючи її психологічні та соціальні особливості. Основною метою такого тренінгу є формування в дитини навичок емоційного саморегулювання, адекватної комунікації та конструктивного вирішення конфліктів.

У процесі соціально-психологічного тренінгу використовуються різноманітні методи, спрямовані на розвиток соціальних навичок та психологічних здібностей дитини. Наприклад, рольові ігри, групові вправи, обговорення життєвих ситуацій допомагають дітям вчитися взаємодіяти з оточуючими без конфліктів та агресії. Такі заняття сприяють формуванню в них навичок співпраці, емпатії та взаєморозуміння.

Однією з основних складових соціально-психологічного тренінгу є розвиток навичок емоційного інтелекту. Дитина навчається розпізнавати та регулювати власні емоції, а також розуміти почуття інших людей. Це допомагає знижувати рівень агресії, оскільки дитина вміє керувати своїми емоціями та уникати конфліктних ситуацій.

Крім того, соціально-психологічний тренінг спрямований на виховання в дітей позитивного сприйняття себе та інших. Через різноманітні практичні вправи та дискусії діти вчаться бачити в собі індивідуальні сильні сторони та цінності, а також розвивають повагу до інших людей та їхніх прав.

Одним з ключових аспектів тренінгу є робота з батьками. Проведення зустрічей, тренінгів та консультацій допомагає батькам краще розуміти психологічні особливості своїх дітей та навчати їх адекватно реагувати на

власні емоції та взаємодіяти з іншими людьми. Батьки отримують практичні поради та рекомендації щодо виховання дітей в атмосфері поваги та розуміння.

Важливою складовою успішної реалізації соціально-психологічного тренінгу є створення позитивної атмосфери в групі. Для цього використовуються методи стимулювання співпраці та взаємодопомоги між учасниками. Діти вчаться сприймати один одного як рівних, підтримувати та допомагати одне одному, що сприяє зниженню рівня конфліктів та агресії.

Загалом, соціально-психологічний тренінг виявляється ефективним методом профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку. Він сприяє розвитку в дітей соціальних навичок, емоційного саморегулювання та позитивного сприйняття себе та інших. Робота з батьками та створення позитивної атмосфери в групі є важливими складовими успішної реалізації такого тренінгу.

У період з березня по травень 2023 року ми провели формувальний етап експерименту з метою створення спеціальних психолого-педагогічних умов у вигляді програми для подолання агресивності.

На даному етапі ми розробили та випробували різні форми та методи психолого-педагогічної роботи з учнями, які були відібрані на основі результатів проведених методик на попередньому етапі дослідження.

Наша робота була орієнтована на урахування загальних психологічних та індивідуальних особливостей дітей, реальних умов їхнього життя, і відбувалася в рамках нашої розробленої програми.

Арт-терапія, яка використовує творчість та мистецтво як інструмент для вираження емоцій, стає для молодших школярів рятівним інструментом для вираження та розуміння власних емоцій. Цей метод допомагає краще зрозуміти себе, навчитися справлятися з важкими почуттями та знайти здорові способи їх вираження.

Релаксаційні техніки, зі свого боку, роблять акцент на зниженні рівня стресу та досягненні внутрішньої гармонії. Завдяки їм діти вчаться розслаблятися, заспокоюватися та відновлювати свій баланс.

Поєднання арт-терапії та релаксаційних технік створює сприятливу атмосферу, де діти можуть вільно досліджувати свої емоції, розвивати позитивні стратегії реагування на виклики та конфлікти, а також навчатися саморегуляції.

У наступній частині буде детально розглянуто особливості застосування арт-терапії та релаксаційних технік у роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Тож розглянемо деякі з цих технік:

Ефективна профілактика агресивної поведінки у молодших школярів ґрунтується на індивідуалізованому підході, який враховує унікальні потреби та особливості кожної дитини.

Арт-терапія дарує дітям унікальний інструмент для самовираження - мову мистецтва. Малюючи, ліплячи, створюючи музику, вони вчаться перетворювати емоції на образи, форми та мелодії. Цей процес не лише допомагає вивести назовні негативні емоції, а й веде до глибшого розуміння власних почуттів. Діти досліджують свій емоційний світ, вчаться ідентифікувати та називати свої емоції, а також знаходять здорові способи їх вираження. Мистецтво стає для них мостом, що веде до кращого розуміння себе та інших.

Свобода самовираження без слів: арт-терапія дає простір для емоцій. Арт-терапія - це не просто черговий урок чи завдання. Це простір свободи, де діти можуть висловлювати свої думки, почуття та переживання без тиску слів. Замість того, щоб обмежувати себе рамками мови, вони отримують можливість використовувати мистецтво як універсальну мову, зрозумілу всім.

Зниження стресу і напруги. Релаксаційні техніки, такі як дихальні вправи або медитація, стають для дітей рятівним механізмом у морі емоцій. В результаті регулярних занять релаксаційними техніками діти стають більш

спокійними, зосередженими та стійкими до стресів. Вони вчаться самостійно регулювати свої емоції та знаходити внутрішню гармонію, що робить їх життя більш щасливим та повноцінним.

Розвиток креативності та самовираження. Арт-терапія не має жорстких правил чи обмежень. Це простір для свободи, де кожна дитина може бути собою, не боячись помилок та шукаючи власний неповторний стиль. В процесі творчості діти не лише розвивають креативні навички, а й вчаться мислити нестандартно, вирішувати проблеми, співпрацювати з іншими та досягати поставлених цілей.

Посилення самооцінки і самопідтримки. Арт-терапія - це потужний інструмент, який допомагає дітям зростати впевненими у собі, щасливими та повноцінними особистостями. Успіхи в творчості та релаксації дарують дітям відчуття власної компетентності, позитивні емоції та високу самооцінку, що у свою чергу є основою для успішного розвитку дитини. Вона дає їм силу ставити перед собою цілі та досягати їх, вибудовувати здорові стосунки з іншими, вирішувати проблеми та вчитися на власних помилках.

Арт-терапія та релаксаційні техніки - це не просто теорія, а й практичні інструменти, які можна використовувати для покращення емоційного стану та поведінки дітей. Ось кілька прикладів методів, які можуть бути ефективними для профілактики та корекції агресивної поведінки у молодших школярів:

1. Малювання емоційних картин:

Метод - діти малюють картини, щоб виразити свої емоції та почуття.

Проведення:

- Дітям роздають аркуші паперу та фарби або кольорові олівці.
- Запитують про їхні почуття та просять відобразити їх на папері.
- Після завершення малюнків обговорюють їх разом.

Потрібні матеріали - папір, фарби або олівці, стільці, столи.

2. Дихальні вправи:

Метод - діти навчаються правильно дихати та релаксуватися.

Проведення:

- Діти сідають у зручному положенні.
- Вчитель навчає їх правильно дихати: вдих через ніс, видих через рот.
- Після цього діти виконують дихальні вправи, рахуючи до п'яти при вдиху і видиху.

Потрібні матеріали - зручні стільці або килимок для сидіння.

3. Медитація з використанням музики:

Метод - діти слухають спокійну музику та відпускають свої думки.

Проведення:

- Діти сідають зручно та закривають очі.
- Вчитель включає м'яку музику.
- Діти слухають її та намагаються зосередитися на відчуттях та відпускати свої думки.

Потрібні матеріали - аудіоплеєр або комп'ютер з музикою, зручні стільці.

4. Масаж рук та пальців з ароматерапією:

Метод - діти навчаються використовувати та контролювати свої руки, використовуючи ароматерапійні олії для розслаблення.

Проведення:

- Діти сідають у колі.
- Вчитель показує їм техніку масажу рук та пальців, а також наносить ароматерапійні олії на їх руки.
- Діти виконують масаж та насолоджуються ароматами.

Потрібні матеріали - ароматерапійні олії, м'яка музика, стільці.

5. Груповий малюнок на великому аркуші паперу:

Метод - діти спільно створюють великий малюнок, виражаючи спільні почуття та співпрацюючи.

Проведення:

- Дітям роздають великий аркуш паперу та малюють на тему, наприклад, «Наша мрія про мир».
- Вони працюють над малюнком разом, обговорюючи свої ідеї та спільні почуття.

Потрібні матеріали - великі аркуші паперу, фарби або олівці, стільці, столи.

Арт-терапія та релаксаційні техніки - це ефективні інструменти, які можуть допомогти дітям молодшого шкільного віку навчитися виражати свої емоції здоровим способом, знизити рівень стресу та розвинути позитивні навички саморегуляції.

Методи арт-терапії та релаксаційних технік в профілактиці та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку виявляються дуже ефективними і цінними інструментами. Основні особливості цих методів, включаючи індивідуалізацію підходу, вираження емоцій через мистецтво, відсутність вербального тиску, зниження стресу та напруги, розвиток креативності та самовираження, а також посилення самооцінки і самопідтримки, роблять їх особливо корисними для цільового використання.

Приклади проведення таких методів, такі як малювання емоційних картин, дихальні вправи, медитація, масаж з ароматерапією та груповий творчий процес, демонструють широкий спектр можливостей, які можуть бути використані для впровадження цих методів у практику з дітьми.

Важливо пам'ятати, що арт-терапія та релаксаційні техніки вимагають певного розуміння та навичок ведення, а також створення підтримуючого середовища, де діти можуть відчувати себе комфортно та вільно виражати свої почуття. Відповідна підготовка педагогів, психологів та батьків є важливою для успішного застосування цих методів.

Застосування арт-терапії та релаксаційних технік може сприяти розвитку позитивних навичок саморегуляції, покращенню психологічного стану дітей та сприяти їхньому психологічному розвитку. Такий підхід допомагає

створити здорову основу для подальшого соціального та емоційного росту дітей, допомагаючи їм легше впоратися зі стресом та конфліктами у житті.

3.2 Особливості застосування арт-терапії та релаксації в процесі профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку

Арт-терапія та релаксація визнані ефективними методами впливу на психічне становище дітей молодшого шкільного віку. Поняття арт-терапії охоплює широкий спектр методів, що базуються на використанні творчих процесів, таких як малювання, ліплення, музика, танець та інші види виразного мистецтва, з метою покращення психічного здоров'я та самопочуття особистості. Релаксація, з іншого боку, визнається як спеціальна методика, спрямована на зниження рівня стресу, тривожності та агресії шляхом спокійних практик і технік, таких як дихальні вправи, медитація, йога тощо.

Арт-терапія виявляється дуже ефективною у психологічному супроводі дітей молодшого шкільного віку з різними проблемами, включаючи агресивну поведінку. Цей метод дозволяє дітям виражати свої емоції, переживання та думки через творчість, замість усного вираження, що може бути складним для них. Малювання, ліплення або інші види творчості стають засобом комунікації, допомагаючи дітям відчувати полегшення та зрозуміти свої почуття.

Значення релаксації в контексті зниження рівня стресу та агресії у дітей не може бути недооціненим. Сучасний світ, особливо для дітей, ще не знайомих з власними емоціями та можливостями їх контролю, надто напружений і стресовий. Релаксаційні техніки, такі як дихальні вправи та медитація, надають дітям засоби саморегуляції, сприяють заспокоєнню нервової системи та зниженню рівня агресії.

Враховуючи, що діти молодшого шкільного віку зазвичай мають обмежені навички вираження своїх емоцій та управління ними, арт-терапія та релаксація стають важливими інструментами в їхньому розвитку та

психологічному розвитку. Використання цих методів у процесі профілактики та корекції агресивної поведінки може допомогти дітям знаходити конструктивні шляхи вираження своїх емоцій та ефективно керувати ними, що в свою чергу сприяє покращенню їхнього психічного здоров'я та соціальної адаптації.

Застосування арт-терапії та релаксації в процесі профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку є важливим напрямком у психологічному супроводі цієї вікової категорії. Існує кілька основних аспектів, які варто розглянути при впровадженні цих методів.

Малювання є одним із найпоширеніших методів арт-терапії, оскільки воно дозволяє дітям виразити свої почуття та емоції без потреби в словах. Для дітей, які мають труднощі у вираженні своїх почуттів словами, малювання стає засобом комунікації з оточуючими. Цей метод дозволяє їм відчувати полегшення та знайти внутрішню гармонію, допомагаючи їм зрозуміти та прийняти свої емоції.

Крім того, творчість в усіх її проявах, таких як малювання, ліплення, робота зі скульптурою чи колажами, може стимулювати фантазію та креативне мислення у дітей. Це допомагає їм розвивати певні навички самовираження та вирішення проблем, що в свою чергу сприяє зниженню рівня агресивності та стресу.

Релаксаційні техніки, такі як дихальні вправи, медитація та йога, є дуже ефективними у зниженні напруги та стресу в дітей. Ці методи дозволяють дітям відчувати спокій та глибоку релаксацію, що має позитивний вплив на їхнє психічне здоров'я та емоційний стан.

Особливо важливою є вправа контрольованого дихання, яка допомагає дітям зосередитися та заспокоїтися у ситуаціях стресу чи конфлікту. Інші техніки, такі як м'язова релаксація та уявність, також можуть бути корисними для зниження рівня агресивності та покращення самопочуття.

Найбільш ефективним підходом до профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей є інтеграція арт-терапії та релаксації в комплексну програму психологічного супроводу. Комбінування цих методів дозволяє створити умови для повного розвитку та самовираження дітей, підвищує їхню рівень емоційного благополуччя та допомагає їм ефективно керувати своїми емоціями.

Загалом, застосування арт-терапії та релаксації у процесі профілактики та корекції агресивної поведінки у дітей молодшого шкільного віку є дієвим та перспективним підходом, який сприяє не лише покращенню їхнього емоційного стану, а й формуванню позитивного сприйняття себе та світу навколо.

3.3 Апробація програми профілактики та корекції агресивної поведінки у молодших школярів

На цьому етапі дослідження (що формує) для перевірки гіпотези нами було розроблено та апробовано програму психологічної корекції, спрямованої подолання проявів агресивного поведінки у дітей молодшого шкільного віку.

Мета формує етапу - організувати та провести спеціальні заняття з подолання агресивної поведінки молодших школярів за допомогою методів арт-терапії та релаксаційних технік.

Завдання:

- розробити комплекс занять, спрямованих на усунення мінімізацію проявів агресивної поведінки;
- підібрати методи, прийоми та вправи, спрямовані на зниження агресивних проявів у поведінці;
- апробувати розроблену програму.

Програма психологічної корекції розроблялася виходячи з вимог, що висуваються до таких видів психологічної допомоги, в була побудована виходячи з низки принципів.

До них належать:

- принцип комплексності та системності,
- принцип доступності методів та прийомів психологічної корекції для вікових можливостей піддослідних та його індивідуальної готовності до виконання завдань програми,
- принцип безоцінного прийняття та доброзичливості.

Завдання програми психологічної корекції:

- навчити дітей навичок конструктивної поведінки;
- знизити емоційну напругу, емоційне збудження для мінімізації афективних реакцій дітей;
- формувати навички саморегуляції поведінки та самоорганізації;
- розвивати вміння розуміти та відчувати емоційний стан іншу людину;
- розвивати навички співробітництва;
- розвивати комунікативні навички, формувати навички конструктивної взаємодії;
- формувати навички усвідомлення своєї поведінки.

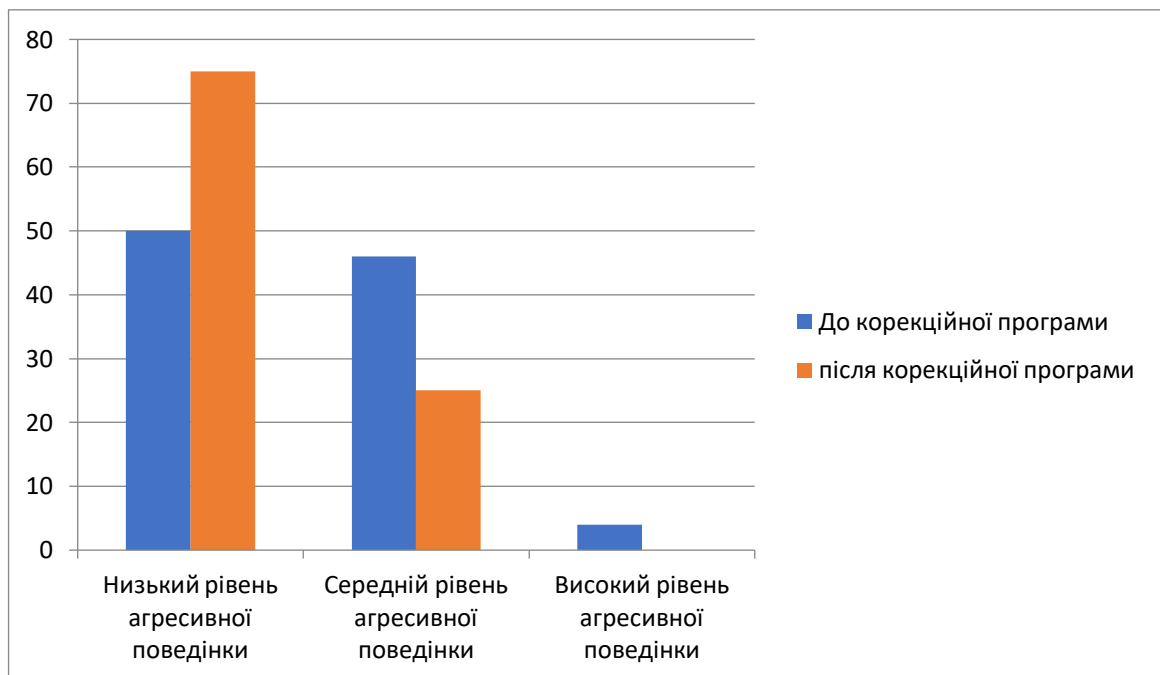
Розроблена програма розрахована на 12 академічних годинників та включає в себе 12 занять-зустріч, кожне тривалістю від 60 до 70 хвилин. Для участі у програмі було відібрано 28 дітей, у яких за результатами емпіричного дослідження було виявлено щодо стійкий прояв агресії та емоційної напруги у різних сфери діяльності.

У дослідженні взяли участь учні Сумської спеціалізованої школи 1-3 ступенів №7 імені Максима Савченка Сумської міської ради, 3го класу, 15 хлопчиків та 13 дівчат. Усього 28 осіб. Середній вік дітей становив 8 років.

За результатами що ми отримали: 7 дітей або 25% мають середній рівень агресивної поведінки, що є на 6% менше, ніж на початковому етапі. У той же час 21 дитина або 75% мають низький рівень агресивної поведінки, що є на 25% більше, ніж на етапі діагностики.

Зараз є лише 4 дитини або 14% з середнім рівнем агресивної поведінки, що на 11% менше, ніж на початковому етапі. Дитини з низьким рівнем агресивної поведінки складають 24 особи або 85%, що на 18% більше, ніж на етапі діагностики.

Кількість дітей з середнім рівнем ворожості становить 18 осіб або 64%, що на 11% більше за показник, отриманий на етапі діагностики. Дітей з низьким рівнем агресивної поведінки виявлено 9 осіб або 32%, що на 21% більше, ніж на етапі констатації.

Графік 3.1 Порівняльні результати дослідження

Основними методами роботи були ігрові методи, методи арт-терапії за допомогою образотворчої творчості, методи релаксації.

Основна форма роботи - групова.

Всі методи та прийоми програми підібрані відповідно до вимогами комплексності, наступності та системності.

На підставі цього всі заняття у програмі є три взаємопов'язаних блоків:

Блок 1 - ігри для зняття напруги та встановлення довірчих відносин (2 заняття).

Блок 2 - ігри, спрямовані на корекцію та мінімізацію агресивні прояви (8 занять).

Блок 3 - ігри, створені задля розвиток навичок групового взаємодії та співробітництва (2 заняття).

Усі заняття були побудовані за єдиним принципом та склалися з трьох частин:

Частина 1 - вступна.

Мета: вітання, встановлення відносин довіри та доброзичливе ставлення, зняття напруги.

Частина 2 - основна.

Мета: формування умінь та навичок, що забезпечують дітей необхідними ресурсами для мінімізації агресивних тенденцій поведінці та побудові конструктивних відносин у рамках соціального та міжособистісної взаємодії.

Частина 3 – заключна.

Ціль: завершення роботи, наказ підсумків, надання позитивний зворотний зв'язок, прощання.

Кожне заняття реалізовувалося за допомогою комплексу ігор та вправ певної спрямованості у межах мети та завдань програми психологічна корекція.

Очікувані результати. В результаті проведення цієї програми очікується, що відбудеться зниження рівня агресивності, сформується навичка саморегуляції та контролю своєї поведінки, діти навчаться конструктивно вирішувати конфліктні ситуації, їхня поведінка стане адекватною і конструктивним.

Зразковий зміст занять програми:

Змістовно програма представлена комплексом ігор та вправ. Усі вони взаємозамінні. Головна вимога - це їх відповідність цілям етапу програми та

частини кожного заняття. Тобто все методи та прийоми повинні бути цілеспрямованими та доцільними.

1. Ігри та вправи, для знайомства, вітання, встановлення відносин довіри та зняття напруги.

Для «знайомства» на початку циклу занять дітям пропонують вправи типу «Привітання» та «Самопрезентація», де вони по власне бажання озвучують ім'я в тій формі, в якій вони хотіли б, щоби до них зверталися. «Самопрезентація» може використовуватись в одній частині всіх занять з деякою модифікацією - скажи про настрій, про почуття та ін для самопрезентації можна включати рух по колу або на вибір попереднього учасника, який перекидає м'ячик або щось інше наступному за власним бажанням. Тут можна використати звернення на ім'я, одночасно вирішуючи завдання конструктивного міжособистісного спілкування та встановлення контакту.

На цьому етапі заняття після вітання можна використовувати рухливі ігри, що дозволяють встановлювати стосунки доброзичливості та конструктивної взаємодії, і досягати необхідного рівня близькості та контакту.

Приклади ігор:

– «Дія за командою» - «Сядьте ті, хто ... одягнений у штани / спідниці, хто сьогодні їв кашу ..., снідав ...» тощо.

– «Рух групою»: «Стежка з перешкодами» – діти рухаються ланцюжком один за одним, повторюючи всі рухи за першим у ланцюжку.

Ведучий під час руху дає команди, називаючи уявні перешкоди, що зустрічаються по дорозі, а діти їх виконують.

– Ігри «Струмок», «Передай по колу» та ін.

Після цього можна включити вправу зняття напруги, наприклад, «Насос та м'яч». Вправа виконується в парах, де один «м'яч», інший «насос». «М'яч» знаходиться у позі м'якості розслабленості (образ) «не накачений м'яч»), який при кожному русі насоса розправляється і «наповнюється силою та енергією».

2. Ігри та вправи змістовної частини занять.

Для формування комунікативних навичок можна використати ігри, типу, «Добрі слова» з попереднім обговоренням, які слова можна вважати добрими, а які злими; «Ласкові імена».

Гра «Попроси щось» - гра проводиться у парах, де один тримає якийсь предмет і дуже їм дорожить, а другому цей предмет теж потрібен. Дія полягає в тому, щоб віддати річ лише в тому випадку, якщо по-справжньому торкнеться прохання іншого. Інший має попросити, пояснюючи та аргументуючи свою потребу у предметі, не використовуючи вимоги та загрози. Діти змінюються ролями.

Ігри, спрямовані на зняття агресії, що накопичилася: «Маленький привид», «Паперові м'ячики», «Рубка дров» та ін. [36]

Ігри на вироблення толерантності у ситуаціях спрямованої агресії: «Жужа» - діти ходять навколо одного з учасників та намагаються його зачепити виразом глузувань чи образливих виразів. Якщо терпіння закінчується, він встає і намагається наздогнати того, хто його образив сильніше усього. Так вибирається «жужа». Далі гра продовжується. Ця гра за рахунок висловлювання агресії потребує участі та високого контролю ведучого.

Рекомендується проводити у другій половині циклу занять у програмі, коли дитина вже підготовлена до того, що відбувається, і чітко розуміє сенс інструкцій

«штовхи» - гра призначена для формування навичок самоконтролю у ситуаціях протидії. Вправа виконується в парах, де діти встають і стикаючись долонями тиснуть і пручаються тиску

Ігри на згуртування та почуття причетності:

«Добра тварина» - загальногруппова вправа, де за інструкцією діти встають у коло, беруться за руки і за інструкцією ведучого уявляють себе єдиним цілим і виконують команди всією групою синхронно («добре тварина»).

«Очі в очі» - спрямоване на формування емпатії. Виконується в парах. Завдання полягає в тому, щоб дивлячись в очі один одному називати стани, які партнер невербально демонструє іншому – сум, радість, втома та ін.

«Попроси іграшку» (невербальний варіант) - для вираження прохання використовується невербальні способи у вигляді міміки, жестів, пози та ін.

Висновки до розділу 3

Програма була комплексом занять, у ході яких формувалися навички саморегуляції та контролю своєї поведінки, навички конструктивне вирішення конфліктних ситуацій, а також формувалося толерантність до впливу негативних стимулів викликають агресивні реакції. Метою програми було формування засад конструктивної поведінки у стресогенних ситуаціях діяльності та спілкування.

За підсумками апробації програми ми провели аналіз ефективність проведених заходів. Дані про рівень та специфіку агресивна поведінка дітей, отримані на контрольному етапі експерименту відобразили наявність позитивної динаміки у прояві агресивної поведінки та агресивності у молодших школярів.

Тривожність у молодших школярів є важливим показником невпевненості у собі, яка виникає внаслідок переживань передфрустрації через неуспіхи у спілкуванні з іншими людьми. Вимірювання рівня тривожності у особистості є ключовим, оскільки цей показник впливає на їхню поведінку. Певний рівень тривожності є нормальним для активної особистості, і кожна людина має свій власний оптимальний рівень тривожності, який можна вважати корисним. Оцінка власного стану щодо цього є важливою частиною самоконтролю та самовиховання.

Діти, які відносяться до категорії високотривожних, мають тенденцію реагувати на загрози для своєї самооцінки та життєдіяльності у широкому спектрі ситуацій дуже вираженим станом тривожності. Якщо психологічний

тест показує високий рівень особистісної тривожності у дитини, це може свідчити про його схильність до тривожних реакцій у різних обставинах, пов'язаних з оцінкою власних навичок, престижу та соціального статусу.

ВИСНОВКИ

Експериментальне дослідження, проведене у межах курсової роботи, була спрямована на вивчення можливостей корекції агресивних проявів у поведінці молодших школярів

У результаті дослідження вивчалася гіпотеза у тому, що своєчасне виявлення агресивних тенденцій особистості дитини молодшого шкільного віку та створення психологічних умов, у яких цілеспрямовано формуватимуться навички конструктивного спілкування, основи саморегуляції, рефлексії та самоаналізу сприятимуть попередження розвитку агресивності та корекції виявленого у дітей агресивної поведінки.

Для досягнення мети ми вирішили такі завдання, як теоретичний аналіз агресії та агресивності особистості в наукових дослідження зарубіжних та вітчизняних психологів, її особливості в молодший шкільний вік, а також реалізовано експериментальне вивчення у межах мети й у перевірки гіпотези.

Аналіз проблеми дослідження показав, що у час тема агресії та агресивної поведінки є актуальною у зв'язку зі зростанням у суспільстві різні прояви агресії, жорстокості, у тому числі, у дітей і підлітків.

Під агресією розуміють психічний стан, дію, орієнтовану на заподіяння шкоди чи шкоди стосовно людей чи оточуючих предметів. Агресивна поведінка - це особистісна властивість, що визначає готовність людини до агресивних дій та заподіяння шкоди іншій (групам чи предметам, до довкілля, загалом).

Агресивна поведінка притаманна і дітям молодшого шкільного вік. Цей вік - це період бурхливого психічного в психологічний розвиток. У дитини активно розвивається пізнавальна діяльність, емоційно-вольова та моральна сфера, а перехід до шкільному навчанню зобов'язує його освоювати нові соціальні ролі та вимоги. Основними новоутвореннями молодшого школяра є внутрішня позиція школяра, рефлексія, а провідною діяльністю стає навчальна.

Виникають у дитини навчальні труднощі у період можуть також негативно позначатися як у розвитку особистості, і психологічному благополуччя дитини. Агресія у поведінці дітей потребує окремої уваги, оскільки вона, зберігаючись, стає стійкою особистісною якістю. В результаті цього продуктивність та можливості дитини знижуються, відбувається деформація особистості, виникають проблеми міжособистісної взаємодії дитини з дорослими та однолітками. Це актуалізує завдання створення умов, здатних забезпечити рішення завдання повноцінного та якісного розвитку особистості в цьому віці.

Така значимість емоційного неблагополуччя потребує спеціалізованого втручання з метою коригування та профілактики. Психологічна допомога, своєчасно надана дитині, здатна запобігти тривожності, агресивності, порушенням самооцінки дитини. Робота з попередження та корекції негативних аспектів особи та поведінки у молодшому шкільному є актуальним завданням, а психолог, що реалізує можливості психологічної профілактики та психологічної корекції може зіграти позитивну роль у рішенні таких завдань, що розвивають.

Психологічна корекція агресивної поведінки використовує багато методів, засобів і технологій. Провідними є ігрові методи, арт-терапія у вигляді малюнок, казкотерапії та ін. У ході їх застосування у дитини формуються необхідні навички спілкування та взаємодії, освоюються конструктивні методи поведінки у різних ситуаціях з'являються можливості конструктивно вирішувати конфліктні ситуації і вирішувати проблеми, що виникають. Тобто в ході цілеспрямованої корекційної роботи відбувається як усунення наявних ушкоджень, а й розвиток новоутворень особистості молодшого школяра, орієнтованих на найближчий розвиток.

У рамках випускної кваліфікаційної роботи ми мали організовано та проведено експериментальне дослідження, спрямоване на вивчення

можливостей корекції агресивних проявів у поведінці діти молодшого шкільного віку.

Експериментальне дослідження було організовано у три етапи:

Для проведення експерименту було сформовано вибірку випробуваних – дітей молодшого шкільного віку, які навчаються у 2-му клас у кількості 25 осіб.

Збір емпіричних даних про вираженість агресивних тенденцій поведінці дітей молодшого шкільного віку показав наявність у більшість дітей тих чи інших агресивних реакцій та поведінкових патернів. Найчастіше проявляється у дітей фізична та вербальна агресія - діти б'ються, штовхаються, замахуються, часто скаржаться один на одного, лаються і сперечаються з вихователем та однолітками. Аналогічні дані були отримані за наслідками спостереження за поведінкою дітей у ситуації навчальної діяльності та у ситуації сімейної взаємодії.

Для досягнення мети дослідження та перевірки гіпотези була розроблено та апробовано програму психологічної корекції, спрямованої на усунення та мінімізацію агресивних проявів ст. поведінка дітей.

Програма була комплексом занять, у ході яких формувалися навички саморегуляції та контролю своєї поведінки, навички конструктивного вирішення конфліктних ситуацій, а також формувалося толерантність до впливу негативних стимулів викликають агресивні реакції. Метою програми було формування засад конструктивної поведінки у стресогенних ситуаціях діяльності та спілкування.

За підсумками апробації програми ми провели аналіз ефективності проведених заходів. Дані про рівень та специфіку агресивна поведінка дітей, отримані на контрольному етапі експерименту відобразили наявність позитивної динаміки у прояві агресивної поведінки та агресивності у молодших школярів. я в ображаються.

За підсумками експериментального дослідження та обробки всіх отриманих під час його реалізації даних видно, що спостерігалось поліпшення

поведінки та стану дітей молодшого шкільного віку - збільшилася кількість дітей із нормальним рівнем агресивності, емоційні реакції дітей більшою мірою стали позитивними, негативні емоції були ситуативно адекватні, діти стали більшими сприйнятливими до ситуації з її правилами та нормами та до індивідуальності іншого. Також діти стали більш уважними та сприйнятливими, а поведінка їх стало цілеорієнтованим значно більшою мірою.

Агресія є явищем, що включає в себе різноманітні форми та вияви. Вона базується на інстинктивних побудках, але конкретні вираження визначаються соціальними факторами. Фрустрація значних потреб також може стимулювати агресивні побудки, хоча не завжди приводить до агресивної поведінки. Агресія може бути нормальною реакцією на індивідуальному рівні під час боротьби за виживання. Зменшення або перенаправлення агресивних дій можливе через позитивне посилення неагресивної поведінки, спрямування на позитивні моделі поведінки та зміни умов, які сприяють вияву агресії. Робота з цією категорією дітей вимагає дії в трьох напрямках:

1. Розуміння психологічних особливостей агресивних дітей.
2. Навчання навичкам розпізнавання та контролю, володіння собою в ситуаціях, що спонукають до вияву гніву.
3. Формування здатності до емпатії, довіри, співчуття, співпереживання.

У цій роботі ми провели психологічне дослідження агресивності, сформували групу дітей з агресивними проявами у поведінці та провели роботу щодо зниження агресивності.

За результатами повторної діагностики, проведеної після корекційної програми, підтверджується гіпотеза про те, що соціально-психологічний тренінг є ефективним методом корекції та сприяє зниженню динаміки агресивності молодшого школяра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Завацька Н. Є. Соціокультурні та психологічні аспекти адаптації особистості в сучасному соціумі: монографія / Під ред. Н. Є. Завацької. Луганськ: Вид-во ім. В. Даля, 2012. 320 с.
2. Огоренко В. В., Тимофєєв Р. М., Шорніков А. В. Агресивна поведінка: від теорії до практики. *Український вісник психоневрології*. 2021. Т. 29, № 3. С. 48-51.
3. Казаннікова О. В. Специфіка агресивної поведінки дітей дошкільного віку. Збірник тез доповідей учасників X міжнародної науково-практичної інтернет-конференції: Сучасний рух науки (м. Дніпро, 2-3 квітня 2020 р.). Дніпро, 2020. С. 494-498.
4. Євтушенко Т. Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку методами арт-терапії. ЛОГОΣ. МИСТЕЦТВО НАУКОВОЇ ДУМКИ. 2019. № 6. С. 62-67.
5. Allan J. An analysis of Albert Bandura's aggression: A social learning analysis. CRC Press, 2017.
6. Becker G. M., McClintock C. G. Value: Behavioral decision theory. *Annual review of psychology*. 1967. Т. 18. № 1. С. 239-286.
7. Підласий І.П. Практична педагогіка або три технології. Інтерактивний підручник для педагогів ринкової системи освіти К.: Видавничий Дім «Слово», 2004. 616 с
8. Хоменко К. Є. Питання вивчення особистості учнів та складання психолого-педагогічних характеристик. Наук. записки НДІ психології УРСР. К. : Рад. школа, 1959. Т. 11. С. 271-273.
9. Kool V. K., Agrawal R. Gandhi and the psychology of nonviolence, volume 1: Scientific roots and development. Springer Nature, 2020.
10. Kraemer S. Dr Bowlby: a psychiatrist for our times. *Attachment*. 2021. Т. 15. № 1. С. 21-35. (Bowlby)

11. Maree J. G. The psychosocial development theory of Erik Erikson: critical overview. *The Influence of Theorists and Pioneers on Early Childhood Education*. 2022. С. 119-133.
12. Martens M. P., Ferrier A. G., Sheehy M. J., Corbett K., Anderson D. A., Simmons A. Development of the Protective Behavioral Strategies Survey. *Journal of studies on alcohol*. 2005. Т. 66. № 5. С. 698-705. (Anderson)
13. Michel W. Self-regulation and aggression. *Psychology of Motivation*, 2020. № 3. С. 205-217.
14. Carl R. Rogers Книга On Becoming a Person. A Therapist's View of Psychotherapy, 2004
15. Mörkl S. та ін. The role of nutrition and the gut-brain axis in psychiatry: a review of the literature. *Neuropsychobiology*, 2020. Т. 79. № 1. С. 80-88. (Loewi)
16. Mosak H., Maniacci M. Primer of Adlerian psychology: The analytic-behavioural-cognitive psychology of Alfred Adler. Routledge, 2013. (Adler)
17. Saracho O. N. Theories of child development and their impact on early childhood education and care. *Early Childhood Education Journal*, 2023. Т. 51. № 1. С. 15-30. (Gessell A)
18. Sclarke E., Seagel D. Empathy and active listening of aggressive children. *Psychological Counselin*. 2022. № 2. С. 155-167.
19. Vaughan W. F. The psychology of Alfred Adler. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1927. Т. 21. № 4. С. 358. (Adler)
20. Wehofsits A. Passions: Kant's psychology of self-deception. *Inquiry*. 2023. Т. 66. № 6. С. 1184-1208. (Kant I)
21. Zhang S. Psychoanalysis: The influence of Freud's theory in personality psychology. In: *International Conference on Mental Health and Humanities Education (ICMНHE 2020)*. Atlantis Press, 2020. С. 229-232.
22. Андреев Ю. С. Теоретичні передумови прояву та попередження агресивної поведінки серед дітей та підлітків. *Вісник Луганського*

- національного університету імені Тараса Шевченка. *Педагогічні науки*. 2012. № 19(254). С. 196–204.
23. Бичковська Г. Агресивна дитина. Запобігання та обмеження проявів. *Психолог*. 2018. № 5/6. С. 32–34.
24. Вечірко Н. Профілактика насильницької, жорстокої й агресивної поведінки : заняття з елементами тренінгу. *Психолог*. 2016. № 9/10. С. 16–25.
25. Гельбак А. М. Музикотерапія у роботі з дітьми з особливими освітніми потребами : навчально-методичний посібник. Кропивницький : «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2019. 50 с.
26. Городиська В. В. Упровадження арт-терапії як інноваційної технології у дошкільних закладах освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 69. Т. 1. С. 56–61.
27. Гринь Т. А. Індивідуальна корекційна програма з корекції тривожності для дитини старшого дошкільного віку. URL: https://dnz13.com.ua/?page_id=1344
28. Гурковська Т. Арт-терапія – чарівна паличка сучасного суспільства. *Практичний психолог. дитячий садок*. 2019. № 7. URL: <https://epsiholog.mcfr.ua/741637>
29. Євтушенко Т. Корекція агресивної поведінки дітей молодшого шкільного віку методами арт-терапії. *ЛОГОС. Мистецтво наукової думки : міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал*. 2019. № 6. С. 62–67.
30. Ікуніна З. Шляхи профілактики та корекції агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку. Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ: Срібна Хвиля, 2013. Т. 4: Психологія розвитку дошкільника, Вип. 9. С. 81–90.

31. Карпінська Т. С. Детермінанти та попередження агресивної поведінки старших дошкільників. Вісник *Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_3_16
32. Кононко О. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99). С. 80–85.
33. Лаврентьєва Г. П., Титаренко Т. М. Практична психологія для вихователя. Київ : Віпо. 1993. 80 с.
34. Ларін Д. І. Опис методики «Неіснуюча тварина». URL: <https://vseosvita.ua/library/opi-metodiki-neisnuuca-tvarina-23502.html>
35. Латукко П. О. Проективна методика з психології «Кактус». URL: <https://vseosvita.ua/library/proektivna-metodika-z-psihologii-kaktus150769.html>
36. Ленів З. П. Арттерапія в корекційній роботі з дошкільниками із тяжкими порушеннями мовлення. *Дефектологія*. 2008. № 3. С. 27–31.
37. Мельник Л. П., Чайковська О. М. Психолого-педагогічні чинники агресивної поведінки девіантних підлітків. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 18. С. 146–153.
38. Мицкан Т. С. Агресивна поведінка дітей дошкільного віку: причини виникнення та профілактика: дис. ... канд. психол. наук. Івано-Франківськ, 2013. 239 с.
39. Наконечна О. В., Капітан О. Г. Соціально-педагогічна профілактика агресивності дітей старшого дошкільного віку. *Молодий вчений*. 2015. № 10 (25). Ч. 2. С. 144–147. 53
40. Пасєка Т. І. Кольоротерапія як засіб створення психоемоційного комфорту в дитячому колективі. Новоград-Волинський : Управління освіти і науки Новоград-Волинської міської ради, 2015. 44 с.

41.Пасічко Н. Артотерапія як засіб корекції мовленнєвих порушень у дітей.

URL: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2013/Pedagogica/5_151143.doc.htm

ДОДАТКИ

Додаток А

ПРОГРАМА ПРОФІЛАКТИКИ ТА КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Заняття 1. Вступне заняття (60 хв).

Мета: Познайомитися з учасниками та представити програму.

Представлення ведучого та учасників (15 хв).

Хід заняття: ведучий розпочинає заняття, представляючи себе і запрошуючи учасників зробити те саме. Учасники по черзі називають своє ім'я, вік, професію або основні інтереси. Це допомагає розслабитися і познайомитися одне з одним.

Вправа "Давайте познайомимось" (20 хв).

Хід заняття: учасники об'єднуються в коло або сідають у зручних місцях, і кожен з них по черзі розповідає про себе, свої захоплення, інтереси або найважливіші риси своєї особистості. Це сприяє покращенню взаєморозуміння та спільноті в групі.

Презентація програми та її цілей (10 хв).

Хід заняття: ведучий розповідає про загальні цілі та завдання програми, що включає в себе план занять та очікувані результати. Ця частина допомагає учасникам зрозуміти, що вони будуть вивчати та як це сприятиме їхньому особистому розвитку.

Підписання "Договору про співпрацю" (15 хв).

Хід заняття: учасники отримують копії "Договору про співпрацю", який встановлює правила роботи в групі, зобов'язання учасників і очікувані стандарти поведінки. Після уважного ознайомлення, учасники підписують договір, підтверджуючи свою готовність дотримуватися цих правил. Цей договір не буде мати юридичної сили, так діти будуть розуміти, що вони

знаходяться у важливому місці, в якому потрібно дотримуватись правил задля взаємоповаги оточуючих.

Заняття 2. Вираження емоцій (60 хв).

Мета: Навчитися розпізнавати та конструктивно виражати емоції.

Вправа "Емоційні картки" (15 хв).

Хід заняття: учасники отримують картки з різними мимічними виразами обличчя та жестами, і їм потрібно визначити, яку емоцію вони виражають. Ця вправа розвиває навички розпізнавання емоцій у себе і інших.

Обговорення "Як я відчуваю злість" (20 хв).

Хід заняття: учасники обговорюють свій досвід вираження злості, як вони її відчувають та виражають. Це допомагає кожному усвідомити свої емоції та їхні прояви.

Приклади запитань:

- Які ознаки допомагають тобі зрозуміти, що ти злишся?
- Як ти зазвичай виражаєш свою злість?
- Чи бувають випадки, коли ти виражаєш злість не конструктивно? Розкажи про це.
- Що тобі допомагає заспокоїтися, коли ти сильно розізлився?

Вправа "Злість в иражаєм конструктивно" (15 хв).

Хід заняття: учасники в парах використовують ролеву гру, щоб практикувати альтернативи агресивному виразу злості. Вони спробують виражати свої почуття більш конструктивним способом.

Релаксація "М'ячик емоцій" (10 хв).

Хід заняття: учасники сідають в коло, тримаючи м'яч. Кожен, хто тримає м'яч, називає одну зі своїх емоцій та передає м'яч іншому учаснику. Ця вправа допомагає розслабитися після інтенсивної роботи з емоціями.

Заняття 3. Навички спілкування (60 хв).

Мета: Відпрацювати навички ефективної комунікації.

Рольова гра "Спілкування на ринку" (20 хв).

Хід заняття: учасники відтворюють сценарії спілкування на ринку, де вони можуть взаємодіяти як продавці та покупці. Ця вправа допомагає розвивати навички активного слухання та ефективного спілкування.

Обговорення "Як краще домовитися" (15 хв).

Хід заняття: учасники обговорюють стратегії та прийоми, які вони використовують для досягнення спільної домовленості в різних ситуаціях.

Приклади запитань:

- Які способи ти використовуєш, щоб домовитися з іншими людьми?
- Що ти робиш, коли хтось не хоче йти на компроміс?
- Чи важливо враховувати інтереси обох сторін при досягненні домовленості? Чому?
- Які поради ти можеш дати для ефективних переговорів?

Вправа "Правила доброзичливого спілкування" (15 хв).

Хід заняття: учасники разом визначають набір правил, які сприяють побудові доброзичливих відносин та ефективного спілкування.

Релаксація "Дихання дракона" (10 хв).

Хід заняття: учасники проводять спеціальну релаксаційну вправу, яка включає в себе глибоке дихання та м'язовий розслаблення для зняття напруги після інтенсивного тренування спілкування.

Заняття 4. Контроль гніву (60 хв).

Мета: Навчитися контролювати спалахи гніву та запобігати агресії.

Вправа "Термометр гніву" (15 хв).

Хід заняття: Учасники малюють "термометр гніву" та позначають на ньому рівні свого гніву. Потім обговорюють, що відбувається на кожному рівні та як запобігти ескалації.

Обговорення "Причини гніву" (20 хв).

Хід заняття: Учасники обговорюють типові ситуації, які викликають у них гнів, та причини цих емоцій.

Приклади запитань:

- Що найчастіше викликає у тебе гнів?
- Чому саме це так тебе злить?
- Які наслідки цього гніву для тебе та оточення?

Вправа "Способи заспокоєння" (15 хв).

Хід заняття: Учасники в парах відпрацьовують різні способи заспокоєння під час спалахів гніву, наприклад глибоке дихання, рахунок до 10, переключення уваги.

Релаксація "Хвилі спокою" (10 хв).

Хід заняття: Учасники уявляють, що лежать на пляжі і спостерігають за хвилями, які плавно накочуються і відкочуються, заспокоюючи розум.

Заняття 5. Співпраця в команді (60 хв).

Мета: Розвинути навички командної роботи та співпраці.

Вправа "Спільний малюнок" (20 хв).

Хід заняття: Учасники об'єднуються у пари та малюють спільний малюнок, домовляючись хто і що малює.

Обговорення "Переваги команди" (15 хв).

Хід заняття: Обговорення того, чому спільна командна робота часто ефективніша за індивідуальну.

Приклади запитань:

- Які переваги роботи в команді ти можеш назвати?
- Що потрібно робити для успішної співпраці в команді?
- Як подолати розбіжності всередині команди?

Вправа "Спільне завдання" (15 хв).

Хід заняття: Учасники об'єднуються у команди та разом виконують завдання, наприклад, збудувати найвищу вежу з паперу за 5 хвилин.

Релаксація "Аплодисменти" (10 хв).

Хід заняття: Учасники стають у коло та аплодують у заданому ритмі, створюючи спільний релаксуючий звук.

Заняття 6. Розв'язання конфліктів (60 хв).

Мета: Навчитися конструктивно розв'язувати конфлікти.

Гра "Конфліктні ситуації" (15 хв).

Хід заняття: Учасники розігрують типові конфліктні ситуації між дітьми, а потім обговорюють, як їх можна було б розв'язати конструктивно.

Обговорення "Шляхи вирішення конфліктів" (20 хв).

Хід заняття: Обговорення ефективних способів розв'язання конфліктів.

Приклади запитань:

- Як ти зазвичай дієш у конфліктних ситуаціях?
- Що робити, якщо одна зі сторін не хоче шукати компроміс?
- Чому важливо не допускати ескалації конфлікту?

Вправа "Перемовини" (15 хв).

Хід заняття: У парах учасники проводять перемовини по уявному конфлікту, шукаючи взаємоприйнятне рішення.

Релаксація "Потягування" (10 хв).

Хід заняття: У парах учасники тягнуть один одного за руки, по чергово напружуючи та розслабляючи м'язи.

Заняття 7. Управління стресом (60 хв).

Мета: Навчитися розпізнавати стрес та ефективно його подолати.

Вправа "Симптоми стресу" (15 хв).

Хід заняття: Учасники обговорюють та записують фізичні, емоційні та поведінкові ознаки стресу.

Обговорення "Причини і наслідки стресу" (20 хв).

Хід заняття: Обговорення того, що зазвичай викликає стрес у дітей та які можуть бути наслідки хронічного стресу.

Приклади запитань:

- Що найчастіше викликає у тебе стрес?
- Як стрес впливає на твоє самопочуття і поведінку?
- Які можуть бути довгострокові наслідки хронічного стресу?

Вправа "Методи релаксації" (15 хв).

Хід заняття: Учасники вивчають прості методи релаксації, наприклад дихальні вправи, візуалізація, м'язова релаксація.

Релаксація "Улюблене місце" (10 хв).

Хід заняття: Керована візуалізація улюбленого безпечного місця для заспокоєння і релаксації.

Заняття 8. Розвиток саморегуляції (60 хв).

Мета: Навчитися керувати своєю поведінкою та емоціями.

Вправа "Тайм-аут" (15 хв).

Хід заняття: Учасники відпрацьовують прийом "тайм-аут", коли відчувають, що втрачають контроль над емоціями або поведінкою.

Обговорення "Самоконтроль" (20 хв).

Хід заняття: Обговорення важливості самоконтролю та його впливу на взаємини.

Приклади запитань:

- Чому важливо вміти керувати собою?
- Які наслідки може мати відсутність самоконтролю?
- Які прийоми допомагають тобі контролювати свої емоції і поведінку?

Вправа "Спокійна реакція" (15 хв).

Хід заняття: Учасники в парах відпрацьовують спокійну реакцію на дратівливу поведінку партнера.

Релаксація "Свічка" (10 хв).

Хід заняття: Учасники уявляють, що дихають як полум'я свічки, спокійно та рівно.

Заняття 9. Розвиток сильних сторін (60 хв).

Мета: Визначити та розвинути свої сильні сторони.

Вправа "Мої таланти" (15 хв).

Хід заняття: Учасники записують свої таланти та сильні якості на стікерах і прикріплюють на дошку.

Обговорення "Як використовувати сильні сторони" (20 хв).

Хід заняття: Обговорення того, як можна використовувати власні таланти та сильні якості в повсякденному житті.

Приклади запитань:

- Які твої таланти ти хотів би розвинути?
- Де і як ти можеш застосувати свої сильні сторони?
- Як розвиток талантів впливає на самооцінку?

Вправа "Допомога іншим" (15 хв).

Хід заняття: Учасники об'єднуються в пари та обговорюють, як можуть використати свої сильні сторони, щоб допомогти один одному.

Релаксація "Звуки природи" (10 хв).

Хід заняття: Прослуховування заспокійливих звуків природи для релаксації.

Заняття 10. Конструктивне розв'язання конфліктів (70 хв).

Мета: Навчитися конструктивно вирішувати конфлікти.

Мозковий штурм "Причини конфліктів" (10 хв).

Хід заняття: учасники обговорюють можливі причини конфліктів і спробують зрозуміти, звідки вони беруться.

Робота в парах "Ситуації конфлікту" (15 хв).

Хід заняття: учасники в парах отримують завдання обговорити типові конфліктні ситуації та шляхи їх вирішення.

Вправа "Кроки до примирення" (20 хв).

Хід заняття: учасники вивчають етапи конструктивного вирішення конфлікту, включаючи визначення проблеми, пошук рішень та план дій.

Рольова гра "Домовляємось мирно" (15 хв).

Хід заняття: учасники грають ролі в конфліктних ситуаціях і намагаються дійти до мирного вирішення конфлікту, використовуючи навички, навчені на заняттях.

Вправа "Прощання" (10 хв).

Хід заняття: учасники стають в коло, беруться за руки і по черзі висловлюють слова подяки один одному за участь в програмі та спільну роботу. Кожен може поділитися своїми враженнями та досягненнями. Це сприяє усвідомленню результатів програми та згуртованості групи.

Приклади запитань:

- Які почуття ти відчуваєш, коли...?
- Розкажи, як ти поводишся, коли...?
- Що ти робиш у ситуації, коли...?
- Чи траплялося тобі коли-небудь...? Розкажи про це.
- Що б ти зробив по-іншому, якби опинився у ситуації...?
- Які переваги і недоліки ти бачив у...?
- Що було найважчим для тебе, коли...? Чому?
- Що було найціннішим уроком, який ти виніс з...?
- Які поради ти можеш дати іншим щодо...?